

Lenin:

Imperialismus

Baku 1927.

Fai

41030^a

Butun dunja proletarlari birləsin!

LENININ SEÇİLMƏ ƏSƏRLƏRİ

N. LENIN (V. I. Yljanof)

1930/225

IMPERJALİZM
KAPİTALİZMİN ƏN JENİ DEVRİ QIBİ

Mutərcimi:
G. R. Kasımbəyli.

Redaktory:
R. Axundof.

Fəi 41030¹²
AZƏRNƏ3R
BAQI—1927

Bibliothek der
Deutschen
Morgenländischen
Gesellschaft.

Azərnəzrin 1-ci
mətbəəsində basıldı,
Baql, Bolzoy-Morskoj
№ 16.

H. Schubert (Kunze)

Bibliothek der
P. Kochen
Murgart
Gesellschaft.

BA3LANGLC.

Okycyların dikkətinə təkdım olynan by qıtabça 1915-inci ilin jazında tərəfindən Zurichdə jazılmışdır. Oradaqı zərəcit içərisində təbiidirqi, Fransız və İngilis elmi ədəbiyyatına və Rys qıtablarına daha artıq bir ehtıjacım var idi. Laqın jenə də imperjalizm hakkında başlıca İngilis əsəri olan C. A. Hobsonyn qıtabından mənim e'tikadımca lajık və mustəhək odygy dərəcədə istifadə etdim.

By qıtabça çar sansory tərəfindən icazə veriləcəq bir syrətdə jazılmışdır. Ona qərə mən özümü nə-inqi jalınız nəzəri və bil-xassə iktidi təhlil ilə məhdyd etməjə, bəlqə sıjasətə ajid az bir mikdarda olan kejdlərimi belə bəjuq bir dikkətlə haman mə'ym «karga dili» ilə (Ezop dililə) ehtıjat və qınajə ilə ifadəjə məcbyr olyrdym, çunqu kanyny əsər jazmak uçun ələ kələm alan butun inkılabçılar, çarizm by dilə muracəət etməjə məcbyr edirdi.

Qıtabçanın çar sansory tərəfindən təhrif olynmyz, sıkkılmış, pozylmyz və dəmir mənqənə arasına alınmış olan jərlərini imdiqi azadlık qunlərində jenidən insana oxymak çok ağırdır. Imperjalizmin ictimai inkılab ərəfəsi oldygy, sosjal-3ovinizmin (səzdə sosjalizm, izdə 3ovinizm) tamami ilə byrzy-azja tərəfinə qeçməq, sosjalizmə xəjanət qəstərməq, izçi hərəqatının by parçalanmasının imperjalizmin həkiki zərtləri ilə əlakədar oldygy hakkında və sajiərə xusysynda qulə (kyl) dili ilə danızmaga məcbyr oldygyın uçun, məsələ ilə maraklanan okycyny 1914-1917-inci illərdə əcnəbi əlqələrdə jazılmış məkalələrin az bir vaktndan sonra nəzr olynacağı ilə xəbərdar etməjə məcbyram. Okycyja sansor zəqilində kandırmak uçun qıtabın axırlarında bir jərdə, bil-xassə kejd etməlidir qi, kapitalistlər və onların tərəfinə qeçmiş olan sosjal-3oviniqlər (qi, Kyatsqi bynlarla səbatsız mubarəzə aparır) ilhak məsələsində necə həjasızcasına jalan dejirlər və öz kapitalistlərinin ilhakını necə həjasızcasına *pərdələjirlər*, mən misal uçun.. Japonjanı almaga

---

məcbər olmyzdym! Dikkətli bir okycy Japonja əvəzində Rys-
janı, Korej əvəzində Finland, Polza, Kyrlənd, Ukrayna, Xivə,
Byxara, Əstland və Velikoryslarla məsqyn olmyjan başka əja-
lətləri ala bilir.

Ymyd etməq istərdim qi, mənim by qitabçam əsas iktisadi
məsələni baza duzməqdə qəməq edəcəqdır, byny əjrənədən,
jə'ni imperjalizmin iktisadi mahijjətini duzunədən, imdiqi mu-
harəbəni və imdiqi siyasəti kijmətləndirməqdə heç bir zəj anla-
mak olmaz.

Aftor

Petrograd, 26 aprel 1917-inci il

Ən yeni kapitalizm.

By son on-on bez illərdən bəri, xusysən İspanja-Amerika 1898 və İngiltərə-Byr 1899-1902- muharəbələrindən sonra Avropanın və Yeni Dunjanın iktisadi və siyasəti ədəbiyyatı, qeçirməqdə oldygymyz dəjrun xasijətini kejd etməq uçun, «İmperjalizm»in nə oldygyna qetdiqcə daha artıq əhəmiyyət verməqdədir. 1902-inci ildə London və Njy-Jorkda İngilis iktisadçılardan C. A. Hobsonyn «İmperjalizm» adlı bir qitabı çıkmışdır. Aftor, mahiyyət e'tibarlı ilə imdiqi K. Kaytsqi qibi sosial-reformizm və pasifizm nukteji-nəzərində dyryb, imperjalizmin iktisadca və siyasətçə başlıca xusysijətlərini yaxşı və mufəssəl bir syrətdə təsvir etmişdir. 1910-ynəy ildə Vjana zəhərində Avstrja marksistlərindən Rydolf Nilferdingin «Malijə kapitalı» adlı bir əsəri çıkmışdır. Aftoryn para usyly nəzəriyyəsinədəqi xətasına və marksizm ilə opportynizmi barışdırmağa muəjjən bir mejli oldygyna bakmışarak, qitabın sərlevhəsi altında jazıldıqlı qibi «kapitalizmin inqizafında ən yeni səfhələri nəzəri təhlil e'tibarlı ilə artıq dərəcədə kiymətli bir qitabdır. By son illər muddətində imperjalizm haqqında xusysilə by mozya dajır bir çok gəzetə və məcmuə sutunlərində və kararlarda (məsələn: Qemnis və Bazeldə 1912-nci il pajızında çağırılmış kongralarda çıxarılmış karardarlarda) hər nə səjlənilmisdirsə, by muəliflər tərəfindən izah edilmiş, daha dogrysy, toplanılmış, fiqirlər dajırasından qanara çıkmamışdır.

Biz imperjalizmin iktisadca əsas xusysijətlərindəqi rabitəni və karışıklıqlı əlakələri kışaca və mumqun kədər də sadə bir zəqildə bəjan etməjə çalışacagık. Məsələnin iktisadi olmyjan cəhətində isə dyrmyjacagık.

I. İstehsalın təmərquzu və inhisarı (monopolja).

Sənajein, bəjuq bir dərəcədə artması və istehsalın tə'cili bir sur'ətlə iri muəssəsələr ətrafında toplanması, kapitalizmin

qəzə çarpan xasijətlərindəndir. By qəfijjət hakkında ən dogry və ən muqəmməl mə'lymatı, əsrimizdəqi sanaje muəssəsələrinin siyahıya alınması qəstərməqdədir.

Məsələn: Almanjada sənaje muəssəsələrinin məcmeyna nisbətən ən bəjuqləri, jə'ni əlli nəfərdən artıq izçi izlədənlərin mikdarı, belə idi: 1882-nci ildə hər mində 3; 1895-inci ildə mində 6 və 1907-nci ildə mində 9. Haman illərdə məmləqətlərdəqi izçilərin hər 100 nəfərindən by qibi muəssəsələrdə 22,30 və 37 adam çalışırdı. Laqin istehsalın təmərquzu izçi təmərquzundən daha ziddətlidir, çunqu bəjuq muəssəsələrdə əməq daha da məhsyldardır. Byny byxar məzınları, və elektrik matorları, hakkındaqi mə'lymat da qəstərməqdədir. Əqər Almanjada sənaje adlandırılan zəjə qəniz bir mə'nada, jə'ni ticarət və jollar və sajirə ilə birliqdə bakacak olyrsak, belə rəkəmlər almıq olyryk: butun muəssəsələrin saji, 3.265.623 oldygy halda bynların bəjuqlərinin saji, 30.588, jə'ni 0,9 fajizidir. Butun izçilərin saji, 14,4 miljon iqən, bəjuq muəssəsələrdə izləjənlər 5,7 miljondyr qi, by da 39,5 fajiz olyr; byxar məzınlarının 8,8 miljon at kuvvətindən bəjuq muəssəsələrdə 6,6 miljony, jə'ni 75 fajiz və 1,5 miljon qilovat elektrik kuvvəsindən bynlara 1,2-jəni 80 fajiz duzur.

Muəssəsələrin juzdə birindən az bir kışmı, byxar və elektrik kuvvəsinin 3-4 dən artıq bir hissəsinə maliqdir. 2.197 min xırda muəssəsələr isə (5 nəfərə kədər izçisi olan) butun muəssəsələrin 91 fajizini təzqil edirqən, onlara byxar və elektrik kuvvəsindən jalınız 7 fajizi duzur! On minlərcə iri muəssəsələr hər zəjdir; miljonlar ilə xırdaqları isə-heç jerindədir.

Almanjada juz və daha artıq izçisi olan muəssəsələrin saji, 1907-nci ildə 586 idi. Bynlar butun elektrik və byxar kuvvəsinin deməq olar qi, uçdə birinə (32 fajizə maliq olyb, butun izçilərin də *onda birini* (1-10) izlədirdilər (1.380.000 izçi).

Para kapitalı, və banklar, qərəcəjimiz qibi by bir avıç ən bəjuq muəssəsələrin jerdə kalanlara nisbətən ustunlujunu tam mə'nası ilə məhqəmləzdirməqdədir. Miljonlar ilə xırda və orta-bab «iz sahlıbları» və hətta bəjuqlərdən bir kışmı, belə dogrydan da bir neçə juz nəfər malijjəci - miljonerlər trəfindən kyl halına qətirilmizlər.

Hazırdaqi kapitalizmin ən iləri qədən başka bir məmləqətinədə, jə'ni Zimali Amerika Kozma Cumhyrijjətlərində, istehsalın təmərquzu daha da kuvvətlidir. Byrada istatistika sənajei səzun dar mə'nası ilə ajrılb, muəssəsələri illiq məhsylatının dəjə-

rinə qərə gyryplara bəlur. 1904-uncu ildə bir milyon və daha artıq dollarlık məhsul vermiz muəssəsələrin sayı 1900 idi (cəmi-si 216180 oldygy halda by 0,9 fajiz kədər): bynların izçisi 1,400,000 (cəmi-si 5,5 milyon, jə'ni 25,6 fajizə) və məhsuly isə 5 milyard 600 milyon (cəmi-si 14 milyard 800 milyon, jə'ni 38 fajiz) idi. 5 ildən sonra, jə'ni 1909-cy ildə, haman rəkəmlər by karar ilə dəjizir: muəssəsələr 3060 muəssəsə (jə'ni 268491 - dən 1,1 fajiz) izçi 2 milyon (6 milyon 610 mindən 30,5 fajizi); məhsulat 9 milyard (20 milyard 700 milyondan 43,8 fajiz).

Məmləqətdəqi bütün muəssəsələrin istehsalının təkribən yarısı umyım muəssəsələrin jüzdə birindən ziyadə olmyjan bir hissəsinin əlindədir. By 3 min ən bəjuq muəssəsələr isə, sənajein 258-noini ələ almızlardır. Byradan açılcasına qərunur qi, təmərquzu artıb muəjjən bir dərəcəyə qetdiqcə, javaz-javaz qəlib, inhisara çatır; çunqu bir neçə muəssəsələr uçun öz aralarında e'tilaf duzəltməq çok asandır; o biri tərəfdən də rəkabətin çətinləzməsi və inhisar təmajulu muəssəsələrin bəjuqlu-jündən dogylyr. Rəkabətin beləcə inhisara çəjrulməsi jeni kapitalizmin iktisad usylyndaqi muhum, bəlqə də ən muhum, hal-lardan biri oldygy uçun byrasına əhəmiyyət verib, izahatımızi bir kədər də dərinləzdirməlijiq. Laqin tərəjə biləcəq bir janlız-llıq əvvəlcə ortadan qəturməlijiq.

Amerka istatistikası sənajein 250 noində 3 min ən bəjuq muəssəsələr vardır, dediqdə, bynyn hər bir noində sanqi 12 bəjuq muəssəsə varmış qibi qərunur; laqin belə dejildir. Sənajein hər noində bəjuq muəssəsə var, dejildir; o biri tərəfdən də inqizafın juqsəq dərəcəsinə çatmış kapitalizmin ən muhum xusysijjəti *kombinasja* dejilən usyldan, jə'ni sənajein cur-bəcur noini bir muəssəsə içərsində toplamak və birləzdirməqdən ibarətdir; by muəssəsələr ja xam malı, tədric ilə e'mal etməq izi ilə məzgyly olırlar (məsələn: xam mə'dəni (qulçəni) əridib çygyyn almak, çygyndan polad kajırmak və bəlqə də polatdan hazırlanmış bir çok zəjlər kajırmak qibi) ja-da bir muəssəsə o birisinə nisbətən jərdimçilik vəzifəsini qərunur. (məsələn: supurtu və təquntudən bir para zəjlər kajırmak, mətə'kojmak uçun cur-bəcur kab istehsal etməq və iləx...).

Gilferding jazır: «Kombinasja bütün konjykyr (bazar ov-zasında olan fərklər) fərklərini musaviləzdirdiji uçun kombinasjalı muəssəsələrdə kazanc normasının daha artıq dəjimilijini tə'min edir. İqinci, kombinasja ticarətin ortadan qəturulməsinə bais olıy; üçuncu, texnikanın təqmilləzməsinə imqan verir; deməli

«təmiz» (jə'ni kombinasiyasız) muəssəsələrə nisbətən ilavə kazanc almaga da yol verir. Dördüncü, «təmiz» muəssəsələrə nisbətən kombinasiyalı muəssəsələrin movkeini möhqəmləzdirir və ziddətli bir duzğunluq (depressija) zamanı, (böhran, izin axsaması) xam malın kiyməti fabrikat kiymətindən daha əjsilmiz olan zaman, belə muəssəsələri rəkabət mubarəzəsində kuvvətləndirir».

Almanjanın dəmir istehsalındaqı karlızık, jə'ni kombinasiyalı, muəssəsələr hakkında xusysi bir qitab jazmız olan Almanja byrzya iktisadçısı Hejman dejir: «Hazır məhsylların kiyməti alçak iqən, «təmiz» muəssəsələr materjalların juqsəq kiymətindən əzilib tələf olmaqdadırlar». Belə bir vəziyyət tərujur: bir tərəfdən dəz qəmur sindikati ətrafında möhqəmcə təzqil olynmyz və neçə milyon tonlar ilə qəmur çıkaran bəjuq dəz qəmur kompanjaları, o biri tərəfdən də bynlar ilə sıkıl əlakədə olan polat əridən zavodlar öz polat sindikatları ilə kabıl davam edirlər.

İldə 400.000 ton (ton 60 pytdyr) polat husyla qətirən çok bəjuq bir mikdarda mə'dən və dəz qəmur çıkaran, polatdan bir çok hazır zeylər kajıran izçi kəsəbələri tiqib orada on min izçi saklayan və bə'zən xusysi dəmir yol xəttinə və limanlara maliq olan by bəjuq muəssəsələr Almanja dəmir sənajeinin xusysi zəqillərindən birər numynələrdir. Təmərquz qət-qədə iləriləməqdədir. Ajrı-ajrı muəssəsələr qət-qədə daha da bəjujur; sənajein bir və ja cur-bəcur no'lərinə mənşyb muəssəsələrin bir çoky qətdiqcə birləzir, bəjuq muəssəsələr təzqil edirlər. Berlin banklarının da bez-altısı bynlara həm yardım qəstərməqdə, həm də rəhbərliq etməqdədirlər. Almanjada dag mə'dənijjat sənajeinə nisbətən Karl Marksın təmərquzu hakkındaqı nəzəriyyəsi dogrylygyny isbat etdi. Dogrydyr: by qəfijət sənajei rusym və qəmruq tarifi ilə himajə olynan bir məmləqətə ajiddir. Almanja dag mə'dən sənajei umymyn mənəfəti uçun istifadə edilməli (ekspropriasiya) dərəcə çatmızdır».

Byrzyazjanın munsif iktisadçısı haman belə bir nəticəyə qəlməli idi. Byrasına dikkət etməli qi, Almanja sənajei juqsəq mudafəə rusumları ilə himajə edildijindən, Hejman Almanjanı bəzkalarından ajırmaga majildir. Laqin by qəfijət ancak orada təmərquzun daha erqən mejdana çıkmasına və muəssəsələrin, sindikatların və kartellərin daha tezcə inhisarçılıq ittifakı təzqil etmələrinə bais ola bilərdi. Azadə ticarət məmləqəti sajlın Inqiltərədə belə təmərquz bir kədər qec və bəzka zə-

qildə də olsa, jenə inhisara dogry qetməqdədir. By isə, son dərəcədə muhumdur. Inqiltərənin iktisadca artması, hakkindağı, mə'lymat uzrə professor Herman Levi «Inhisar, kartel və trestlər» xusysynda jazmış oldygy bir əsərində belə jazır:

«Inqiltərədə muəssəsələrin hamanı bəjuqluju və texnikaca muqəmməl olması, inhisara dogry bir təmajul dogryr. Bir tərəfdən təmərquz izi by jerə qətirmizdir qi, muəssəsəyə çox bəjuq bir kapital sərf olynur; byna qərə jeni muəssəsələr, kapital sərf ediləcəji e'tibarlı ilə qetdiqcə çokalmakda olan tələbat kartı, sındadırlar. By isə, onların tərənməsinə əngəl çıkarır. O biri tərəfdən də (by nuktəni biz ən muhum hesab ediriq) təmərquz sajesində tərəmiş bəjuq muəssəsələr sırasında dyrmak istəjen jeni bir muəssəsə elə bəjuq bir mikdarda fəzlə məhsylat husyla qətirməq məcburiyyətində olacaktır qi, bynyn kazancılı satılma jalınlı tələbin bəjuq bir dərəcədə artması imqan verə biləcəqdır; belə olmazsa, məhsylyn artıqlığı onyn kiymətini istər jeni zavod uçun, istərsə bir çox ittifaklar uçun kazancılız bir dərəcəyə endirəcəqdır. Inqiltərədə muəssəsələrin inhisarçı ittifakları, kartel və trestlər çox vakt o zaman meydana qəlırlər qi, rəkabətçi muhum muəssəsələrin saji «bir-ıqi dyzyna» barabar olmyz ola; saji məmləqətlərdə isə, himajəçi rusymlar kartelləzməji bir dərəcə kolajlazdırır. Bəjuq sənajədə inhisarın tərəjib artmasına təmərquzun tə'sir etməsi byrada qun qibi ajdıncasına qərunməqdədir».

Əlli ilə byndan kabak, Marks öz «Kapitalını» jazan zaman iktisadçılarn bir çoky azadə rəkabəti «təbiətin kanyny» sandırlar. Kapitalizmi nəzəri və tarixi təhlil etməqlə sərbəst rəkabətin istehsal təmərquzunu dogrmyz oldygyny və təmərquz isə, öz inqizafının muəjjən bir dərəcəsinde inhisara jol açdıqlı, isbat etmiş olan Marksın əsərlərini byrzyazja alimləri cavabsız byrakmakla, öldurməq istəjirdilər. İmdi inhisar bir faktdır. İktisadçılar minlərcə qitablar jazıb, inhisarın təq-təq təzahurun təsvir edirlər və hamı bir səslə «Marksizm təqzib olyndy» dejirlər. Laqin Inqilis məsəli «fakt inadlı bir zeydir» dejir və by faktları istər-istəməz hesaba almalıjk. By faktlar cur-bəcur kapitalist məmləqətlər arasındaqı proteksionizm (himajə usuly deməqdır) və ja ticarət sərbəstliji qibi təfavutlərdə inhisarın zəqilində və ja onyn nə zaman meydana qəlməsində əhəmiyyətsiz bir neçə hallar oldygyny qəstərir; inhisarın istehsal təmərquzundan dogylması isə kapitalizmin imdiqi inqizaf dəjru uçun umymi və əsas bir kanyndyr.

Avropada əsqi kapitalizmin nə zaman yeni kapitalizmə çö-
jurulduğunu səhvisiz tə'jin etməq mümkündür: by haman XX
əsirin ibtidasıdır. «Inhisarlar təzqili» tarixi hakkinda ən son
zamanlarda jazılmış bir əsər də okyjyrdyk». 1860-ıncı ildən
kabakqlı dəjurlərdə kapitalist inhisarına misallar qəstərməq
mümkündür. By qun ən adi qurunən zəqillərin ilq toxymalarını
onlarda qərməq olar. Laqin bynların hamısı kartellər üçün
kəbləttarix bir zamandır.

Əsrimizdəqi inhisarların ən qərçəqli ibtidası, nə kədər
kədim olsa da, 1860-ıncı ildən kabak dejildir. Inhisarların bi-
rinci bəjuq dəjru 1870-inci ildəqi Bejnəlxalk sənaje sıklınlıslı-
dan başlayıb, 1890-ıncı illərin ibtidasına kədər davam edir.
«İzə Avropa mikjasında baxılırsa, azadə rəkəbətın son dəjru
60-70-inci illər hesab olynır. Inqiltərə öz qəhnə usylly kapi-
talist təzqilatının kyrylyzyny o zaman bitirmizdi. Almanjada
by təzqilat sənət və ev sənajei ilə kət'i mubarəzəyə qirizib,
öz jazajız zəqillərini dogyrmaga başladı».

«1873-uncü il bəhranıdan və ja daha dogrysy ondan son-
ra qələn və Avropa iktisad tarixinin 22-illiq bir dəjrunu təz-
qil edən duzğunluqdən, qi: by da 80 - inci illərin ibtidasında
cuz'i bir fasilə ilə 1899-ıncı illərdə bəjuq bir kuvvət, laqin
kıssa bir tərəkki qəstərmizdi-bəjuq bir inkılab başlayır.

1889-90-ıncı illərin kısa bir juqsəqliq dəjrundə bazardan
və iktisadi ahvaldan mənəfət almak məksədilə kartellərdən
ciddi syrətdə istifadə olynırdy. Duzuncəsiz siyasət sajəsində
kijmətlər daha da sur'ətli bir syrətdə jykarı kalkmakda idi;
belə qi, kartellər olmasa idi, belə olmazdı. Nəticədə by kartel-
lərin hamısı zərəfsizcəsine iflas kəbrinə qəmuldulər. Pis izlər
və alçak kijmətlər zərəjritində bez il daha qəldi, qeçdi. Laqin
sənajədə başka bir hal qərunurdu: duzğunluğu imdi artıq özü
özljučundə labud bir zəj hesab etmirdilər, bəlqə ony qələcəqdəqi
qeniz və fajdalı konjykyrdan (ovza'dan) kabak bir tənəffus
qibi sanırdılar.

«Beləliqlə kartel hərəqatı iqinci dəjrunə daxil oldy. Ətucu
bir hadisə olmaq əvəzində kartellər butun təsərrufat həjətının
əsaslarından biri olyrlar. Onlar sənaje noilərini birər-birər və
ilq novbədə xam mal e'malını öz əllərinə alır. 1890-ıncı ilin ibti-
dasında imdiqi qəmur sindikatının mislini təzqil edən Koks
Sindikatinı jəpmakla elə bir kartel texnikası mejdana çıkar-
dılar qi, artıq byndan sonra by hərəqətdə yeni bir tərəkki
qərunməmişdir. On dokkyzyncy əsrin axırlarındaqi bəjuq

juqsəqliq 1900-1903 illərin bəhranı, heç olmazsa, mə'dən və dəmir sənajeində-tamami ilə kartel tə'sirindən iləri qəlmizdir. Və əqər o zaman byna jeni bir zəj qibi baxırdılarsa da, laqin imdi cəmiyyətin qeniz dajıraları, uçun byrası, ajdın və açık bir həki-kətdir qi, təsərrufat həyatının qeniz hissələri, bir kanyın olmaq uzrə, sərbəst rəkabətdən çikarılmızdır».

Deməli, inhisarlar tarixinin başlıca dəjurləri bynlardır: 1) 1860-1870-inci illər azadə rəkabət inqizafının son juqsəq bir dərəcəsi idilər. Inhisarlar quc ilə qərulə biləcəq bir halda idi. 2) 1873-uncu il bəhranıdan sonra kartellər inqizafının qeniz bir dəjru bazlajır, laqin bynlar hələ zəif, istisna və ətəri bir halında idilər; 3) XIX əsrin axırındaqı juqsəqliq 1900-1903-uncu illər bəhranı; kartellər butun təsərrufat həyatının əsaslarından birisi olmaqdadır. Kapitalizm imperjalizmə çəjurulmuş oldy.

Kartellər, satıq zərtləri və tə'dijə muddətləri hakkında mukavəlamalar tərtib edirlər, satıq jərlərini öz aralarında tək-sim edirlər, hasıla qətiləcəq məhsylların mikdarını və kijmə-tini tə'jin edirlər. Kazancı, cur-bəcur muəssəsələr arasında tək-sim edirlər və iləx...

Almanjada kartellərin saji 1896-ıncı ildə təxminən 250, 1905-inci ildə 385 idi. Bynlarda 12 minə jakın muəssəsə iztiraq edirdi. By rəkəmlərin çök əqsildilmiz olması hər qəscə mə'lymdyr. Almanja sənaje istatistikasının 1907-nci il uçun jykarıda verilmiş mə'lymatından qərunur qi, by 12.000 bəjuq muəssəsələr butun byxar elektrik kuvvəsinin jarıdan artıq bir hissəsini əzlərində toplamızlardır.

Şimali Amerika Kozma Cumhyriyyətinə trestlərin saji 1900-uncu ildə 185 və 1907-nci ildə 250 hesab edilirdi. Amerika istatistikası, butun sənaje muəssəsələrini ajrı-ajrı zəxslərə, zir-qətlərə, kooperasjalara məxsus olmaq uzrə, uq jərə tək-sim edir. Butun muəssəsələrin 1904-uncu ildə 23,6 fajizi və 1909-ynçy ildə 25,9 fajizi, jə'ni dərtdə birindən artıq bir mikdarı kooperasjalara məxsus idi. By muəssəsələrdəqi izçilərin mikdarı: 1904-uncu ildə 70,6 fajiz (jə'ni umym mikdarın dərtdə uçu idi); 1909-ynçy ildə isə, istehsalın bəjuqluğu 10,9 və 16,3 miljard dollar, jə'ni umym məbləğin 73,7 fajizi və 79 fajizi idi.

Bə'zən kartel və trestlərin əlində sənajein mə'lym noindəqi butun istehsalın onda 7-8 hissəsi toplanmış olыр: Rejn-Vestfal dəz qəmur sindikati 1883-uncu ildə tə'sis edilirqən, o dajırada butun qəmur istehsalının 86,7 fajizini və 1910-ynçy ildə isə, 95,4 fajizini öz əlində toplamızdı.

By kajda uzrə jazamaga bazlajan inhisar bəjuq mikdarda mədaxıllar tə'min edərək, nihajət dərəcədə bəjuq texniqi istehsal vahidinin tərənməsinə səbəb olыр. Amerika Kozma Cumhyriyyətlərində olan məşhur Nəft Tresti (*Standard Oil Gompany*) 1900-uncu ildə təsis edilmizdir. «Onyn kapitalı 150 milyon dollardır. Juz milyonlyk adi aksiyalar və 106 milyonlyk imtijazlı aksiyalar byrakılmızdır. 1900-uncu ildən 1907-inci ilə kədər imtijazlı aksiyalar uzrə 48, 48, 45, 44, 36, 40, 40, 40 fajizindən; umymən 341 milyon dollar kazanc (divident) verilmişdir».

1882-inci ildən 1907-inci ilə kədər 889 milyon dollar təmiz kazanc alınmışdır; by məbləgdən 606 milyony uzvlərə verilib, kalanı ehtijat kapitalına ilavə edilmizdir». «Polat trestinin (*United States Steel Corporation*) butun muəssəsələrində 1907-nci ildə 210 180 işçi və kyllükçy var idi. Almanjanın mə'dən sənajeində ən bəjuq muəssəsə hesab olunan Gelzen-qirxen (*Gelsenkrichner bergmerksgeellschaft*) mə'dən zirqətində 1908-inci ildə 46048 işçi və kyllükçy var idi». Hələ 1902-nci ildə polat tresti 9 milyon ton polat hasıl etmişdi. Bynyn hasılla qətirdiji polat Amerika Kozma Cumhyriyyətinin butun polat istehsalının 1901-inci ildə 66,3 fajizi və 1908-inci ildə 56,1 fajizini təzqil edirdi. Mə'dən çıxarılması isə, haman illərdə 43,3 fajiz və 46,3 fajiz idi.

Trestlər xusysynda Amerika həqumət komisjonynyn hesabı belə dejir: «Bynların öz rəkilərinə nisbətən, ustunluğu muəssəsələrinin bəjuqlujundən və texnikaların qəzəl olmasından iləri qəilir. Tutun tresti tə'sis edildiji qundən əl əməjini hər jerdə qəiniz bir dajırada məzın izi ilə dəjizməq uçun var kuvvəsi ilə çalızmaqdadır. By məksəd ilə də trest tutun e'malatı ilə az-çok əlakədar olan patentlərin hamısını satın alıb, çok bəjuq pylar sərf etmişdir. Patentlərdən bir çoky jaramaz oldygyndan trestdə kyllük edən mühəndislər onları jəniddən düzəltməq məcburiyyətinə olmyzlar. 1906-nci ilin axırında patent satın almak məksədi ilə tutun tresti iqi cəmiyyət təzqil etmişdi. Trest by məksəd ilə təqmə dəzqahları, məzın fabrikları və remont e'malatxanaları tə'sis etmişdi. Belə muəssəsələrdən birisi Bryklində 300 işçijə maliqdir; byrada papros, xırda sığara, byryn oty, *məta*, kablamağa məxsys kalaj japrakları, kyty və sajirə qibi zəjlər istehsalında ixtira və iqmal təcribələri olыр; «başka trestlər də (*developping engineers*) adlandırılan (texnikaj inqizaf etdirən mühəndislər) kyllükçylər saxlamakdadır. By

mühəndislərin vəzifəsi istehsalda yeni usullar ixtira etməqdən və texnika izlərini imtahan etməqdən ibarətdir. Polat tresti öz mühəndis və işçilərinin texnikanı, juqsəldəcəq və xərcləri azaldacaq ixtiralarına böjuq muqafat verir».

Almanyanın böjuq sənajeində də məsələn: son on illərdən bəri böjuq bir dərəcədə tərəkki etmiş qimja sənajeində texnika izi by kajda uzrə kyrylmyzdyr: Istehsal təmərquzu izi artıq 1908-inci ildə qimja sənajeində iqi muhum «gyryplar» jaratdı, qi, bynlar da bir no' inhisara bənzəjirdilər. Əvvəllərdə by gyryplar «iqilər ittifakı» olaraq, hər biri 20-21 milyon markalıq kapitalla maliq olan iqi sıra çok böjuq fabrikalardan kyrylmyzdy: bir tərəfdən Holstdə sabik Majisterin fabrikası, və Frangfyrt majında Kasselin fabrikası, o biri tərəfdən də Elberfeld sabik Bajjer və Ludvigsbafendə anilin və soda fabrikası, sonar 1905-inci ildə gyrypyn biri və 1908-inci ildə o biri birər böjuq fabrika ilə e'tilaf duzəldilər; hər biri 40-50 milyon markalıq kapital ilə iqi «uçlər ittifakı» ortaja çıkdı, artıq by ittifaklar arasında kijmət hakkında mukavəlonama, jakınlazma və sajirə bağlandı. *)

Rəkabət inhisara çəjrulur. Istehsalı, umymiləzdirən böjuq bir hərəqət mejdana qəlir. Texnika iqmal və ixtira hərəqəti də xusysilə umymiləzdirilməqdədir.

Byrası artıq dağınık bir halda və bir birindən xəbərsiz namə'lym bir bazar uçun əmtiə istehsal edən təsərrüfatların əsqi sərbəst rəkabəti dejildir; Təmərquz, elə bir dərəcəyə çatmışdır qi, muəjjən bir məmləqətin və (qərəcəjimiz qibi) bir neçə məmləqətlərin, hətta butun dunyanın belə xam mal mənbə'lərini (məsələn: dəmirli toprakları) təxmin uzrə sıyahıja almak mümkündür. Belə sıyahılar nə-inqi tərtib olynır, bəlqə by mənbə'lər böjuq inhisar ittifakları tərəfindən zəbt olynarak, bir jerə toplanılmakdadır. Bazarın böjuqluju təxminən hesaba alınır və mukavəlonama vasitəsilə ittifaklar arasında «bölünür». Əjrədilmiş işçilər inhisar altına alınır, yaxşı mühəndislər çağırılır; butun nəklijat vasitələri və jollar Amerikada dəmir jollar, Avropa və Amerikada paraxod zirqətləri zəbt edilirlər. Kapitalizm öz imperjalist dəjründə istehsalı ətraflı bir syrətdə ictimailəzdirməje dogry suruqləjir, kapitalistləri, onların duzuncə və iradələrinə zidd olaraq, azadə rəkabətdən tam ictimailəzdirməje dogry qeçən bir no' yeni ictimai kajda içərisinə

*) Gəzetələr (ijyn 1916) Almanyanın qimja istehsalını, birləzdirən yeni böjuq bir trest vucyda qəldijini xəbər verirlər.

çəqir. İstehsal ictimai oluyur, lakin bənimləməyə xüsusiyyətində kalır. İstehsalın ictimai vasitələri bir neçə nəfərin xüsusi malı, oylu kalır. Rəsmən kabyl edilən azad rəqabətin umumi çərçivələri kalır və saça az olan inhisarçılardan ziyəm və sikkintisi, kalan əhalinin üstündə əvvəlcüdən jüz dəfə ağır və ziddətli olmaya bəsləyir.

Alman iktisadçısı Kestner «Kartellər ilə gejrilləri arasında-qi, mubərəzəyə əjid» xüsusi bir qitab nəzər etmişdir. By «gejrillər» qəlməsini kartel xaricində olan muəssəsələrə izarə edərək, əsərinə «Təzqilata məbyriyyə» adlı vermişdir, hal-by qi, inhisarçılar ittifaqlarına tabe' olmaq məbyriyyəni səyləməyə lazımlı qəlirdi. «Təzqilat» jolynda inhisarçılar ittifaqlarının imdiqi ən jeni və mədəni mubərəzə vasitələri siyahısına, heç olmazsa, bir nəzər salmaq, çök fəjdalıdır. 1) Xam maldan məhrym etməyə (...«kartelə qirməyə məbyr etməyə üçün izlənen usyllardan biridir); 2) Allians vasitəsilə izçi qucundən məhrym etməyə. (Allians kapitalistlər ilə izçi ittifaqları arasında izçilərin jəliniz kartelləmiş muəssəsələrdə izləjəcəji hakkında bağlanan mukavəlamalara dejilir); 3) Muəssəsəni zey qətirməkdən məhrym etməyə; 4) satırdan məhrym etməyə; 5) Alıclıların jəliniz kartellər ilə alver etməyi hakkında bağlanan mukavəlamalar; 6) Muntəzəm bir syrətdə kijmətləri endirməyə usyly gejrilləri-jə'ni inhisarçılara tabe' olmajanları iflasa oqratmaq üçün muəjjən bir vaktə məhsyly kijmətindən əjsiyə satmaq; by izə milyonlar sərf edilir (benzin sənajəində kijmətin 40-dən 22-markaja əjsidilməsi qəruşdur-deməli iqi kat ycyz), 7) Kreditdən məhrym edilməyə; 8) Bajkot e'lanı.

Byrada artıq texnikaca tərəkki etmiş və qeridə kalmış bəjuq və qicəq muəssəsələrin rəqabət mubərəzəsi dejildir. Byrası inhisara və onyn istibdad və qejfinə katlaşmajanların inhisarçılar tərəfindən hələq edilməsidir. Baxak: by iz byrzyazja iktisadçılığının zyyrynda necə əqs olynur: «həttə sırf təsərrufat izləri dajırasında da ticarət fəalijjətindən (qecmişdəqi mə'nası ilə) təzqilatçı ehtiqar fəalijjətinə dogry muəjjən bir hərəqət qəruşməqdədir.

Kestner səzunə davam edir: «Əz texniki və ticarət təcribəsi saçəsində alıclının ehtijacını hamıdan jaxzı təjin edə bilən və qizli halda kalmış tələbi tapıb, rəvac verən tacir jok, bələqə kyrylyzyn qələcəjini və ayrı-ayrı banklar muəssəsələr arasındaqi muəjjən əlakələr imqanını kabakcadan mulahəzə edə bilən və ja heç olmazsa jəliniz dyja bilən ehtiqar dahi-si (!?) ən çök muvəffəkijjət kazana bilir».

İnsan dilinə tərcümə edilirsə, bynyn məzmunu bydyr: kapitalizmin inqizafı, bir dərəcəyə çatmışdır qı, əmtiə istehsalının «həqumfərmanlığında davam etməsinə və bütün təsərrüfatının əsası, sağılmagına bakmışdır, ona fe'lən çokdan zərər tokynmyzdyr. Başlıca kazanclar malijə fırlıdaklıqlı «dahləri» əlinə qeçməqdədir. By fırlıdak və hiləqarlıqlı əsasında istehsalatın umymiləzdirilməsi dyrmyzdyr. Laqin by umymiləzdirilməyə najil olynan kədər çalızmıç bəzəriyyətin bəjuq tərəkkilərindən ehtiqarçılar mənfəət qəturməqdədir. Kapitalist imperjalizminin mezcən və irtıça'cı tənkidı byna əsasanarak» «qerijə» «azadə» «asajizli» və «namysqar» rəkabət tərəfinə kajıtmak uçun necə xyljalar bəslədiqlərini azagıda qərəcəjiq.

Kestner dejir: «Kartel təzqilinin nəticəsi olaraq, kijmətlərin yzın muddət jykarı, kalkması, imdiyə kədər jalınlıç ən muhum istehsal vasitələrində, xusysən daç qəmürə, dəmirə, kaljyma nisbətən muzahədə edilib, hazır məhsyllara nisbətən biləqis, heç də muzahədə edilməmişdir. Bynynla əlakəli olan qəlirlilijin juqsəlməsi, ha belə istehsal vasitələri husyla qətirən sənajədə də qərulmuşdur. By muzahədələri bynynla təqmil etməlijiq qı, xam *materjal* (jarım fabrikat dejil), izləjən sənaje' kartellərin sajesində muhum kazanclar və fajdalar qəturməqdən başka və bynynla jarım fabrikatları, qet-qədə izləjən sənajeə zıjan vırmakdan başka, by axırlıq sənaje azadə rəkabət zamanında qərünməmiş *bir agalıq da kyra bilmizdir*».

Byrada kejd etdijimiz sözlər, izin byrzyazja iktisadçılar, tərəfindən istəməjərəq kabyl etdiqləri elə bir mahijjətini qəstərir qı, ony opportynizmin imdiqi mudafəəçiləri, K. Kaytsqi başda olmakla e'tiraf etməqdən sakınlı və ondan bəjuq bir sə'j və ciddijjətlə əzlərini bir tərəfə çəqməq istəjirlər. By agalıq munasəbəti və onynla əlakəli olan sıklınlı «kapitalizm inqizafının ən jeni səfhələrində» məxsys olan bir sifətdir. Agalıq və sıklınlı - son dərəcə kuvvətli iktisad inhisarlarınlı təzqilindən bynlar hər iqisi zəryri olaraq, tərəməli idi. Necə qı, tərədi də.

Kartellərin agalıq etməsindən bir misal daha qəstərəq. Xam materjal mənbə'lərinin hamıslınlı və ja ən muhummlərini zəbt etməq, mumqun olan jerdə kartellərin tərənməsi və inhisar təzqili çok kolajdır. Laqin xam materjal mənbə'lərini ələ qətirməq mumqun olmyjan jerdə inhisar təzqili mumqun dejildir, deməq də səhvidir. Sement sənajeində xam materjal hər jerdə vardır. Laqin Almanjada by sənaje də ciddi syrətdə kartellənmişdir. Fabrikalar rajon sindikdatları, təzqil edib, birləz-

mizlər, məsələn: Cənybi Almanja sindikdatı, Rejn-Vestfal və sajirə məhsylata inhisar kijmətləri tə'jin edilmizdir: Özlərinə 180 markaja mal oldygy halda bir vagon sementin kijmətini 230-280 marka tə'jin etmizlər! Muəssəsələr 12-16 fajiz kazanc verir. Byny da ynytmamalı, qi, imdiqi ehtiqar «dahiləri» kazanc sajadında təksim edilən kazancdan başka öz ciblərinə böjuq məbləglər də salırlar. Belə böjuq kazanclı sənajedən rəkabəti kaldırmak üçün inhisarçılar hiləqarlığa belə əl atırlar: sənajein vəzijjəti fənadır, dejə, jalan zajiələr byrakırlar; gəzetələrdə by qibi adsız e'lanlar da dərc edirlər: «kapitalistlər; sement izinə kapital kojmakdan sakınlınlz»; «gejrilərin» (jə'ni sindikatda iztiraq etmijənlərin) muəssəsələrini satın alırlar, və onlara 60-80, 150 min marka «qeriləmə hakk», (отступной) verirlər. Inhisar qeriləmə parasını, ytancak syrətdə tə'dijədən başlamız Amerikalıların rəkabətçi altına dinamit kojmak usulyna varıncaya kədər, hər jerdə və hər vasitələr ilə özünə jol açmaqdadır.

Kartellər vasitəsilə böhranın ortadan qəturulməsi, kapitalizmi haklı dytan byrzyazja iktisadçılarının yjdyrдыgy əfsənədir. Biləqis sənaje noilərinin *bə'zisində* tərəjən inhisar *butunluqda* kapitalist inhisarına məxsus by hərc-mərçi daha da artırmaqda və qəsqinləzdirməqdədir; ziraət ilə sənaje arasında muvəffəkijjəsizliq umymən kapitalizmin xusysijjətlərindən olyb, daha da artır. Böjuq bir dərəcədə kartellənmiz *agır* denilən sənaje xusysən dəmir və qəmurun dytmyz oldygy imtiazlı movke'lər sənajein başka no'ilərində «daha da qəsqin bir nizamsızlıq» tərədir. «Almanjada böjuq bankların sənaje ilə rabitəsi» hakkında jazılmız ən qəzəl əsərlərdən birisinin muəllifi Ejdelis də byna zəriqdir.

Kapitalizmin ən gəddar mudafəəçisi olan Lifman jazır: «Xalk təsərrufatı, nə kədər vus'ətli olyrsa, o kədər korkyly izlərə və ja inqizafı, üçün yzyn muddət tələb edən əcnəbi və ja jerli əhəmiyyəti olan muəssəsələrə muracət edir».

Təhluqənin böjuməsi son dərəcə artmaqda olan kapitalın daşıb, əcnəbi məmləqətlərə axmasındadır.

Texnikanın da bynynla bir jerdə sur'ətli bir syrətdə artması, xalk təsərrufatının muxtəlif cəhətlərində qetdiqcə yjgynsyzlygy, hərcmərçi və böhranları artırmakdadır. Məzqyr Lifman e'tiraf məcbyriyyətinə kalıb dejir: «Texnika aləmində bəzəriyyəti, ehtimal qi, jakın bir zamanda böjuq bir inkılab qəzləjir. By inkılab xalk təsərrufatı, təzqilatlarına belə tə'sir

edəcəkdir»... Elektrik, və təjjarəçiliq qibi. «Adətən və umyımı kajdaja qərə, belə əsaslı iktisad dəjiziqliji zamanlarında ziddətli ehtiqar mejdana çiklr».

Cur-bəcur bəhranlar isə,-xusysən iktisad bəhranları (bazkaları da jok dejildir)-inhisar və təmərquz təmajulunu artıq dərəcədə kuvvətləndirir. Ən jeni inhisarlar tarixində bildijimiz qibi jeni bir jol açmak rolyny ojnamız olan 1900-uncu il bəhranı hakkında Ejdelin çok fajdalı bir mulahəzəsi bydyr:

«1900-uncu il bəhranı qəlincə sənajein muhum kışlımlarında çok bəjuq muəssəsələr oldygy qibi, imdiqi nəzərdə təzqilatca qəhnəlmiz və sənaje juqsəlqliji dalgası, belindən jykarlıja kalkmız bir çok «təmiz» (jə'ni kombinasjasız) muəssəsələr də vardı. Kijmətlərin enməsi və tələbin əjsilməsi by «təmiz» muəssəsələri joksylyk halına qətirdi. Hal-by qi, kombinasjalı bəjuq muəssəsələrə, ja az bir muddət ərzində tokyndy və ja heç də tokynmadı. By cəhətə 1900-uncu ilin bəhranı, sənajein mərqəzləzdirilməsinə, 1873-uncu il bəhranından daha artıq bir dərəcədə səbəb oldy. 1873-uncu il bəhranı da kuvvətli muəssəsələri bazkalarından seçib ajırmızdı, laqin texnikanın o zamanqı inqizaf dərəcəsi, bəhrandan belə kahramananə bir syrətdə çikmız muəssəsələrə inhisar imqanı, verə bilmədi. Haman beləcə mutəmədi bir inhisara öz murəqqəb texnikaları, muqəmməl təzqilatları və bəjuq kapitalları, sajesində imdiqi dəmir və elektrik sənajeinin bəjuq muəssəsələri maliqdir».

Bynladan sonra metal sənajeinin mə'lym kışlımları, məzlin kajırmak və jol kajırmak izlərinə məzgyıl olan muəssəsələr də az bir dərəcədə inhisara maliqdir».

«Kapitalizm inqizafında ən jeni səfhələrin» son sözu inhisardır. Laqin bankların rolyny nəzərə almazsak, əsrimizdəqi inhisarların həkiki kuvvət və əhəmiyyəti hakkındaql duzuncəmiz jarımcık və qifajətsiz olacaktır.

II. Banklar və onların jeni rolları.

Bankların bazlıca və ibtidai muamələsi ədənis izində mijançılıkdən ibarətdir. Bynynla əlakəli olaraq, banklar hərəqətsiz para kapitalını hərəqətə qətirir; jə'ni kazanc verməyə sevk edir və hər no' para qəlirlərini toplajıb, kapitalistlərin sərəncamına byrakır.

Bank izi tərəkki edib, bir neçə muəssəsələrdə cəmləzdirilədiqə, (təmərquz, etdiqə) banklar sadə mijançılı rolyndan çik-

karak, bütün kapitalistlərin və xırda təsərrüfatçıların bütün para kapitalını və ha belə bir və ya bir çox məmləqətlərin istehsal vasitələrini və xam mal mənbə'lərini öz əlinə alan bir inhisarçı halını alırlar. Səjca çox olan by sadə mijançılarının bir avıç inhisarçılara çöjrlməsi kapitalizmin kapitalist imperjalizminə çöjrlməsindəqi əsas izlərdən biri oldygy uçun biz birinci novbədə, bank izlərinin təmərquzu üstündə dyrmalıjık.

1907-9-ynçy illərdə bir milyon markadan artıq kapitalla məliq olan Almanja aksioner banklarının əmanəti 7 milyard markaya kədər idi; 1912-1913-uncu illərdə isə, by məbləğ 9,8 milyarda çatmışdı. Bez il müddətində 40 faizə kədər artmışdır, by 2,8 milyardlık artımın 2,75 milyardı 10 milyon markadan artıq kapitalı olan 57 banka duzurdu. Əmanətlərin böjuq və qiçiq banklar arasında pəjlanmasını azagıdaqı cədvəl qəstərir:

Butun əmanətlərin fajizi:

	Berlinin 9 böjuq bankında	Kapitalı 10 milyon mar- kadan artıq olan başka 48 bankda	Kapitalı 1-10 milyon markaya kə- dər olan 115 bankda	Qiçiq bank- larda (ka- pitalı 1 mil- jondan əjsiq olanlarda)
1907/8	47 ⁰ / ₀	32,5 ⁰ / ₀	13,5 ⁰ / ₀	4 ⁰ / ₀
1912/13	49 ⁰ / ₀	36 ⁰ / ₀	12 ⁰ / ₀	3 ⁰ / ₀

Böjuq banklar qiçiqlərini mejdandan çıkarırlar və bütün əmanətlərin, deməq olar, qi jarıslı by 9 bankda toplazır. Bir çox hallar, məslən: bir para qiçiq bankların izdə böjuq banklar zə'bəsi zəqilini alması və iləx... byrada nəzərə alınmamışdır; by xusysda azagıdaqı səjləjəcəjıq.

1913-uncu ilin axırında bütün bankların 10 milyarda jakın əmanət məbləğindən 3yiltse-Qlevernitsin fiqrincə 9 böjuq Berlin banklarına 5,1 milyard duzurdu. Jalınız əmanətləri dejil, bəlqə bütün bank kapitalını nəzərə alıb, məzqyr muəllif dejir: «1909-cy ilin axırında 9 böjuq Berlin bankı *əzlərinə kozylmyz banklar ilə birliqdə* 11,3 milyard markanı idarə edirdi. By məbləğ isə, bütün Almanja bank kapitalının 83 faizini təzqil edir. Özunə *kozylan banklar ilə birliqdə* 3 milyard markalıq məbləği idarə edən «Almanja bankı» «*Deutsche Bank*» Prysja devləti dəmir jolları idarəsi ilə barabar, əsqi Dunjada ən böjuq bir dərəcədə ədəmi-mərqəzıjjetli bir kapital biriqməsi təzqil edir».

«Kozylan» bankları xusysi olaraq kejd etdiq; çunqu onları kozylması by jeni kapitalist təmərquzunun ən muhum xusysıjjetlərindən birisidir. Böjuq muəssəsələr və xusysən bank-

lar, qiçiqələrini Ydmakdan başka, onları, özlərinə belə bitizdirir, tabe' edirlər. «Əz» gyryplarına, öz «konserv»lərinə daxil edirlər; onlar by izi qiçiqələrin kapitalında «iztiraq» etməq, onların aksiyalarını, satın almak, dəjizdirməq və borc munasəbatı sistemi və sajir vasitələrlə jayırlar. Professor Lifman əsrimizin «malijə və iztiraq cəmiyyətləri» təsvirinə tam 500 səhifəli bəjuq bir «əsər» həsr etmişdir. Təəsuf qi, by xam materjalın axılma çox alçak kiyətli «nəzəriyyətlər» da ilavə etmişdir. By iztiraq usylynyn təmərquzcə hanqı, nəticəyə qəldijini bank xadimi Risserin Almanyanın bəjuq bankları, hakkında jazmış oldygy əsəri qəzəlcəsinə qəstərməqdədir; laqin onyn mə'lymatına qəçməqdən kabak, iztiraq usylyndan bir misal qəstərəq:

«Almanja bankı» «gyrypy» butun bəjuq bank gyryplarının ən bəjuju dejildirə də, onlardan biridir. By gyrypyn, butun banklarını, bir-birinə baglayan sapların ən muhummlərini tanımaq üçün «iztiraqlı» birinci, iğinci və üçüncü dərəcələrini ajlrmaq və seçməq lazımdır və ja ehtijaclarının nisbətən xırda bankların «Almanja bankı»na olan ehtijacı, qi, by da əvvəlqinin ejnidir, birinci, iğinci və üçüncü dərəcələrini biri-birindən ajlrmaq lazımdır. Byrada belə bir zəqil mejdana çıklır:

	Birinci dərəcəli ehtijac	Iğinci dərəcəli ehtijac	Üçüncü dərəcəli ehtijac
«Almanja Bankı» iztiraq edir {	dajimi syrətdə . . . . . 17 bankda;	bynların 9-y 34-də.	bynların 4-u 7-də.
	Namə'lym bir muddətə 5	" " — —	" — —
	Hərdəm bir 8	" " 5 14	" " 2 " 2 "
	Cəmi . . . . . 30 bankda; bynların 14-u. 48-d. bynların 6-l. 9 d.		

«Birinci dərəcəli ehtijacdaql, səqqiz bankdan üçü əcnəbi banklarıdır: biri Avstrija bankı («Vjanada» Banklar Ittifakı» «Bank verein») və iğisi Rysja bankıdır («Sibirja Ticarət bankı» və «Xarici Ticarət üçün Rysja bankı»). «Almanja Bankı», gyrypyna butunluqdə və kismən vasitəli və vasitəsiz 87 bank daxil olır və by gyrypyn idarə etdiji kapital (özünə və özqələlərə məxsys) 2-3 miljard markaja jakındır.

Azqardır qi, belə bir gyrypyn başında dyran devlət istikrazlı qibi çox muhum və fajdalı bir malijə muaməlatında bylynmək üçün özündən bir az əjsiq bir neçə banklar ilə e'tilaf japan bank «mijançı» vəzifəsini qəçib də, bir avıç inhisarçılar ittifaqlına çəjrulcəqdır.

XIX əsirdə və XX əsrin əvvəllərində Almanjada bank izləri

təmərquzunun nə dərəcədə surətli qetməsi, azagıda muxtəsər syrətdə Risserdən alıb dərc etdijimiz mə'lymatdan qərunur:

İllər	Berlinin 6 böjuq bankının varlığı			
	Almanjadaqlı zə'bələr	Əmanət kassaları, və sər-rafijə kantoları,	Almanja aksijoner banklarında dajimi isticraq	Butun muəssəsələrin jəqyny
1895	16	14	1	42
1900	21	40	8	80
1911	104	276	63	450

Məmləqəti ihatə edib butun kapitalları, və para mədaxillərini bir mərqəzə cəmlədirən by kanalların nə dərəcədə surətli bəjuməsini qərunur; by xətlər minlərcə parçalanmış təsərrüfatları, bir jərə toplayıb onlardan bir vahid və milli kapitalist təsərrüfatı, düzəltdiqdən sonra, ony vahid və umym dunja kapitalist təsərrüfatı halına qətirməkdədir.

Jykarı,daqlı sətrlərdən Zyltse Qlevernitsin By qunqu byr-zyazja sijasi iktisad adından səjləmiş oldygy «Ədəmi-mərqəzij-jət» qeçmişdə az-çok mustəkil sajlın, daha dogrysy jerli bir fəalijjəti olan və qetdiqcə sajl artmaqda olan təsərrüfat vahidlərinin bir mərqəzə tabe' oldygyny qəstərir. By isə, böjuq inhisarçılarının izdə kuvvət, əhəmiyyəti və nüfuzynyn artması, və inhisarın mərqəzləzməsini bildirir.

Ən əsqi kapitalist məmləqətlərdə by «banklar zəbəqəsi» daha da kalındır. İnqiltərədə (İrland ilə birliqdə) 1910-ynçy ildə butun banklar zə'bəsinin sajlı 7151 hesab olynırdy. Dört böjuq bankın hər biri 400-dən jykarı (447-dən 639-a kədər), o biri dört bankın hər biri 200-dən jykarı zə'bəyə və 11 bank hərəsi 100-dən artıq zə'bəyə maliq idi. Fransada uç böjuq bank (*credit lyonnais*) və *Comptor National d' Esconpte* və «*Sicete Generale*» öz muamələ və zə'bələrini by syrətdə intizar edirdilər:

İllər	Zə'bə və kassaların sajlı			Kapitalların miqdarı (miljon frank ilə)	
	Əjalətdə	Parisdə	Jəqyny	Əzunə məxsys	Əzqələmə məxsys
1870	47	17	64	200	427
1890	192	66	258	265	1.245
1906	1.033	196	1.229	887	4.363

Risser əsrimizin böjuq bank «əlakələrini» qəzə çarpdırmaq üçün Almanjanın və butun dunjanın ən muhum banklarından hesab olynan «Diskonto cəmiyyəti» («*Diskonto Gesells-*

chaft») tərəfindən jazılmış və onyn adresinə qəlmiz məqtybların sajnı, qəstərir. (By bankın kapitalı, hələ 1914-uncu ildə 300 milyon markaja çatmışdı):

İllər	Banka qələn məqtybların sajnı	Bankdan çıxan məqtybların sajnı
1852	6.135	5.292
1870	85.800	87.513
1900	533.102	626.043

Parisin «Lion Krediti» («*Credit Lonnais*») adlı bəjuq bankında hesab syrətlərinin sajnı, 1875-inci ildə 28.535-dən 1912-inci ildə 633.539-a kalkmışdır.

Bank kapitalları mərqəzləşdiqə və onların muamələləri bəjuduqə bankların əhəmiyyəti qəqundən dəjizməsinə by sadəcə rəkəmlər yzın muzaqərələrdən daha qəzəl qəstərməqdədir. Biri-birindən ayrı, düzən kapitalistlərdən bir kollektiv kapitalist toplanıb ortaja çıkmakdadır. Bir neçə kapitalistlərdən ətru cari hesablar saklayıb, bank, sanqlı texnikaca yardımcı muamələlərdə bylynyr. Laqin by muaməlat bəjuduqə qərunur qi, bir avıç inhisarçılar butun kapitalist cəmiyyətinin tam ticarət və sənaje muamələtini, özünə tabe' etmiş, bank rabitələri cari hesablar və başka malijə muamələti, vasitəsilə əvvəlcə birər kapitalistlərin izi nə halda oldygyny *dogrydan bilməq*, sonra onları *kontrol etməq*, krediti daraltmaq, qenlətməq, kolajlaşdırmaq, çətinləşdirməq jolları ilə onlara tə'sir jetirməq və axırda busbutun *onların mukəddəratını*, onların mədaxilli olmasını tə'jin etməq; onları kapitaldan məhrym və ya kapitallarını sur'ətlə bəjuq bir mikdara jetirməyə çalışmaq... qibi bir çox imkanlara najil olmyzdyr.

Biz jykarıda Berlin «Diskonto cəmiyyətinin» 300 milyon markalık kapitalına izarə etmişdiq. «Diskonto cəmiyyətinin» öz kapitalını artırması, Berlində olan: «Almanja bankı» və «Diskonto cəmiyyəti» qibi iqi bəjuq bank arasındaqlı, üstunluq mubarəzəsindən bir numynə hesab edilməlidir.

Bynlardan birincisi «Almanja bankı», 1870-inci ildə hələ jeni oldygy üçün 15 milyonlyk bir kapitala və iqincisi 30 milyonlyk bir kapitala maliq idi.

1908-inci ildə birincinin kapitalı 200, o birininqi 170 milyon idi; 1914-uncu ildə birinci kapitalını 250 milyona və iqincisi «Zafhayzen Muttəfik bankı» adlı ən muhum banklardan birisi ilə kavyzmaq vasitəsilə 300 milyona jetirmişdi; by iqi bankın üstunluq mubarəzəsi onların qet-qədə məhqəmləzən və bəjuq

surət alan «e'tilafırlı» ilə barabar davam etməqdədir. Inqizafın by qedişi iktisad məsələlərinə diqqətli və pərhişqar olan byrzyazja islahatçılıqlı hudydyndan dızarlı çıkmaz bir nöktej-nəzərlə bəkmakda olan bank mutəxəssislərinə nə qibi duzunca-lər təlkin edir:

O «biri banklar da by joly dytacaklar, «by sətirlər» «Dis-konto cəmiyyəti» tərəfindən öz kapitalını 300 miljona jetirməq munasəbət ilə «Bank» adlı Almanja məcmuəsində dərc edilmiş-dir-və bir zaman qələr qi, Almanjanı, imdi iktisadca idarə edən 300 adamdan 50-si; 25-i və bəlqə daha da əjsiq bir hissəsi kalar. Jeni təmərquz hərəqətinin jalınız bank işləri ilə qifajət-lənəcəjini qəzləməq olmaz. Cur-bəcur banklar arasındaql sıklı rabbitələr azqardır qi, by bankların himajəsi altında olan sənajəcilər sindikatlarını da bir-birinə jakınladırlır. Bir qun ojanıb da bəjuq bir təəccüblə qəzlərimiz karzıslın-da jalınız trestlərin dyrmyz oldygyny qərəcəjiq karzımlızda xusysi inhisarların, devlət inhisarlarına dəjizdirilməq zəryrəti dyracakdır. Byna bəkmajarak biz özümüzu təqdir etməq uçun, izin oksija ilə bir surtləndirilmiş inqizafını sərbəst byrakmış ol-dygymyzdan başka bir səbəb qərmuruq.

Byrzyazja jazıçılarının acizlijindən bir numynə! Byrzy-azja elminin by jazıçılardan bir fərki var qi, o da onyn daha az səmimi olmasından və izin mahijjətini pərdələməqdən ibarətdir.

Təmərquz nəticələri karzıslında «hejrətlənməq»-Kapitalist Almanja həqumətini və ja kapitalist cəmiyyəti danlamak (biz) əksija tətbiqi ilə təmərquzun surətləzməsindən korkmak necə qi «kartel işlərində Alman mutəxəssislərindən birisi çerəqi Amerika trestlərindən korqyb Almanja kartellərini juqsəq dytyr. çunqu kartellər sanqi texnika tərəkkisini bəjuq bir dərəcədə surətləndirməq izində trestlərdən iktidarsız imizlər; by qibi fiqirlər əlaəsizlik dejiil də nədir?

Laqin fakt öz, faktılığında kalır Almanjada trest jokdyr. jalınız kartellər vardır, ancak bynları 300 magnatlar idarə edir və onların saji da qet-qədə azalmakdadır. Hər halda, hanqi bir kapitalist məmləqətdə olyrsa-olsyn, bank kanyınlarının dediqcə muxtəlif oldygyna bəkmajarak inhisar təəqqulunu və kapital təmərquzu işini banklar dəfələrlə kuvətləndirməqdə və surət-ləndirməqdədirlər.

Marks 50 il byndan kabak «kapitalda» jazmışdı: Banklar cəmiyyət mikjasında istehsal vasitələrini umymi syrətdə təksim

etməq və umym hesabdarlıq uçun bir forma, jalınlz haman bir forma jaradırlar. Bank kapitalının artması və ən muhum banklarda zə'bələr, kantorlar və hesablar sajnınl çokalması, hakkında qəstərdijimiz mə'lymatlar butun kapitalistlər sınıfının hətta jalınlz kapitalistlər dejil, çunqu banklar muvəkkəti də olsa hər no' para qəlirini toplajırlar, xırda təsərrufatçılar, kyllükçylar və işçilərin də iyxarı, təbəkəsindən az bir kismının belə «umymi hesabdarlıqlı» bizə muəjjən bir syrətdə qəstərməqdədirlər. «İstehsal vasitələrinin umymi təksimi» bəjujur, izin rəsmi tərəfindən, əsrimizdə banklardan hasıla qəlməqdə olan zəj bydyr. By bankların ən bəjuqlərinin sajn Fransada uçdən altıja kədər və Almanjada altıdan səqqizə kədər oldygy halda, bynlar miljard-miljard paraları idarə etməqdədirlər. Laqin jakından bakılarsa, istehsal vasitələrinin by təksiminin umymi olmyjyb da, xusysi oldygy qərunər, çunqu by təksim bəjuq inhisarçı kapitalın fajdasına çalızmakdadır. Hal-by qi, by kapital işə, belə bir zərtlər içərisində çalızır. Əhalının bəjuq bir kismı jarı ac, jarı tok jazamakda, ziraətin inqizafı, sənaje inqizafından ymydsyz bir halda qəridə kalmakda və sənajeə qəldiqdə byrada da «ağır sənaje» bazkalarını özünə tabe' etməqdədir.

Kapitalist təsərrufatını umymiləzdirməq izində əmanət kassaları və posta muəssəsələri banklara rəkabət qəstərməyə bazlajır; çunqu posta muəssəsələri banklara nisbətən öz nüfuzları altında daha çok jərləri, yzak qəndistan bycaklarını və əhalının qəniz dajıralarını toplyja bildijindən, bynlar «Ədəmi-mərqəzijjət» xassəsinə daha da artıq maliqdirlər. Banklara və əmanət kassalarına kojylan əmanətlərin bir-birinə nisbətən tərəkkisi hakkında bir Amerika komisjony tərəfindən toplanmış mə'lymata baxak:

Əmanətlər (miljard marka ilə)

	İnqiltərə		Fransa		Almanja		
	Banklara	Əmanət kassalarına	Banklara	Əmanət kassalarına	Banklara	Kredit zir-qətlərinə	Əmanət kassalarına
1880 . . .	8,5	1,6	?	0,9	0,5	0,4	2,6
1888 . . .	12,4	2,0	1,5	2,1	1,1	0,4	4,5
1908 . . .	23,2	4,2	3,7	4,2	7,1	2,2	13,9

Kabyl etdiqləri əmanətlərə 4 və 4 ¹/₄ fajiz verdiqlərindən əmanət kassaları öz kapitallarına «qəlirli» jərlər aramak məcburiyyətinə olyb, veqsel qurəj eporteq və sajr muamələtə qirizirlər. Banklar ilə əmanət kassaları arasındaqı hudyd qet-qədə silinməyə bazlajır.

Ticarət palataları, məsələn: Boxymda, Erfyrtda, əmanət kassalarının veqsil diskontosy qibi, «xalis bank muamələtindən olan fəalijətlərinin jasak edilməsini və posta muəssəsələrinin də «bankcasına» çalışmasına bir həd kojylmasını tələb edirlər. Bank ağaları, sanqlı devlət inhisarı onların üzərinə qəzlənilmiş bir tərəfdən hucym edəcəyindən ehtijət edirlər. Laqin by ehtijət, deməq olar qi, bir idarədəqi iqi qarquzarın bir-biri ilə rəkabəti dajırasından dızarıja çıka bilməz; çunqu bir tərəfdən əmanət kassalarının miljardlarını axırda *jənə də haman*, bank magnatları idarə etməqdədir, o biri tərəfdən də kapitalist cəmijət içərisində devlət inhisarı sənajein by, ja başka bir no'ində-iflasa jakınlazan miljonçyların mədaxilini artırmaq və məhqəmləzdirməq üçün jalınlz bir vasitədir.

Azadə rəkabətin həqumranlık etdiji əsqi kapitalizmin inhisar ağalığına maliq olan jeni kapitalizmə çəjrulməsi bir dərəcəyə kədər birza əhəmiyyətinin azalmasından qərunməqdədir. «Bank» adlı məcmyə jazır: «Banklar byrakdıkları kijmətli qagıız fondynyn bir çok kışmını öz müstəriləri arasında jaja bilmədiqləri zaman bynları jajmakla bir mijançı vəzifəsini almış olan birza by əhəmiyyətini çokdan bəri itirmizdir».

Bank bəjuduqə və bank izlərinin mərqəzləzdirilməsi qet-qədə müvəffəkijət kazandıkca «Hər bir bank birzadır» cümlesi nə kədər dogry oldygy mejdana çıkır. Əqər qəçmişdə 70-inci illərdə birza öz cavanlık hadisələri ilə (1873-uncu ildəqi birza bohranına və risvajlıklara naziq bir izarə) Almanjanı sənajeləzdirməqdə bir dəjr açırdısa da, imdiqi halda banklar və sənaje «öz başına otuzə bilirlər», «Bizim bəjuq banklarımlzın birza üzərindeqi haqimijəti Almanja qibi mutəzəqqil bir sənaje devlətinin təmsilindən başka bir zej dejildir: əqər beləliqlə af-tomatiq bir syrətdə hərəqət edən iktisad kanyınlarını mejdanı daralır və banklar vasitəsilə izlərin zyyr və idraq ilə nizama salınmaq mejdanı həddən artıq dərəcədə qenizlənirsə, o zaman bynyla əlakəli olaraq, rəhbərliq edən bir neçə zəxxsin xalk təsərrufatı karzısındaqi məs'ylijjəti bəjuq bir dərəcədə juqsəli». Byny jazan Almanja imperjalizminin mudafii «xırlımxırdanı», jə'ni haman «bank vasitəsilə zyyrly və idraqlı nizama salmaq» izinin bir avılc mutəzəqqil inhisarçyların xalkı sojmagından ibarət oldygyny pərdələməq istəjən və butun dunja imperjalistlərinin səlahijjətdarı olan Almanja professory Zyltse-Qlevernitsdir. Byrzyazja professorynyn məksədi bank inhisarçylarının hilə və fırlıdaklarını açmaq dejil, bəlqə bynların ustunu pərdələməqdır.

Byndan daha artıq səlahiyyətə olan bir iktisadçı və bank «Xadimi» Risser də inqar edilməz faktlar haqqında mənasız bir təklif ibarətlə jakasını qanara çəqir: «kijmətli qagızların tədavulu və təsərrüfat üçün birzanın maliyyə oldygy bir xasijjəti var idi qi, by da iktisadi hərəqətlərə intizam verməq və onları dogrycasına ölçməqdən ibarət idi. İmdi isə, birza by zəryri xasijjətini qet-qedə gejb etməqdədir».

Bazka bir sözlə: azadə rəkabətin əsəji kapitalizmi öz intizamı, üçün mütləka zəryri olan birzası ilə artıq jox olyb qetməqdədir. Byny əvəz etməq üçün imdi azadə rəkabət ilə inhisardan jygyrylmyz müvəkkəti jeni bir kapitalizm qəlmizdir. Təbii olaraq, «by jeni kapitalizm *nəjə* mübəddəl olacaktır» syalı, ortaja çikirsə da, byrzyazja alimləri by syalı, verməqdən korkyrlar.

«Otyz il byndan kabak azadə rəkabətdə olan müəssəsə sahibləri «izçilərin» cismani əməq xaricində olan iktisadi izlərin onda dokkyzyny qərurdulər. İndiqi halda by ağıllı-iktisadi izin onda dokkyzyny *mə'myrlar* qərməqdədirlər. Bank izi by inqizafın bazında dyrmyzdyr». Zyltse-Qlevernitsin by e'tirafı, jənə də qəlib by syala dirənməqdədir qi: by jeni kapitalizm öz imperjalist dərəcəsinə çatmış-kapitalizm *nəjə* mübəddəl olacaktır.

Təmərquz izlərinin qedizi ilə butun kapitalist təsərrüfatının bazında kalmış olan bir neçə banklar arasında inhisarçılıq e'tilafına *bankların trestləzdirilməsinə* bir rəgbət ojanıb, qet-qedə artmaqdadır. Amerikadan dokkyz deji, jəliniz milyardçı Rokfeller ilə Morganın *iqi* bankı on bir milyard markalık bir kapitalın bazında dyryb, haqimijjət surməqdədir. Jykarıda dedijimiz «Diskonto cəmiyyəti» tərəfindən «Zafhayzen İttifak bankının» ydylmak vakiəsi byrsaçıların gəzetəsi olan «Frankfyrft gəzetəsi» tərəfindən belə kijmətləndirilmizdi:

Banklar təmərquzu artdıkca, kredit almak üçün umymən muracəət olyna biləcəq müəssəsələrin dajırası daralmakdadır; bynyyla əlakəli olaraq, iri sənajein bir neçə banklar gyrypyna tabe' olması artmaqdadır. Sənaje ilə malijəçilər arasında sıkkı rabitə oldygy halda, bank kapitalına ehtijacı olan zirqətlərin azad hərəqəti sıkkılmakdadır. Byna qərə bankların qet-qedə artmaqda olan trestləzdirilməsinə (birləzməsinə və ja trestlərə əvəz edilməsinə) iri sənaje karızık bir dyjgy ilə bakmaqdadır; dogrydan da iri bankların mərqəzləri arasında rəkabəti ortadan qəturmaq məksədi ilə müəjjən e'tilafı oldygy imdijə kədər dəfələrlə qərulmuşdur».

Bank izinin inqizafında ən axırcı söz jenə və jenə inhi-sardır. Banklar ilə sənaje arasındaqlı sıxı rabitəyə qəlincə, haman by sahədə bankların jeni vəzifəsi ajdın qərsənmaqədə-dir. Əqər bank muəjjən bir muəssəsə sahibinin veqselini dis-konto edir və ona cari hesab açır, by qibi muamələləri təq-təq qəturduqda bynlar muəssəsə sahibinin istiklalijətini zər-rəcə belə olsyn, əjsildə bilmir və bank by halda sadəcə mijan-çılık rolyndan çıkmır. Laqin by muamələlər teqrar edib məh-qəmləzirsə, və bank bəjuq mikdarda kapitalları öz əlinə jıgır, və əqər mə'lym bir muəssəsə sahibinin cari hesablarını, sak-lamak bank üçün öz müztərisinin iktisadi vəzijətindən qetdiqcə muqəmməl və mufəssəl mə'lymat almaga imqan verirsə, züb-həsizdir qi, o zaman nəticədə sənajeçi kapitalistin bankdan aslı-lı, oldygy qet-qədə artacakdır.

Bynynla barabar ticarət və sənajein muhum muəssəsələri ilə banklar arasında deməq olar qi, zəxsi bir ittifak əmələ qəlir. By ittifak isə, bank və muəssəsələrin aksijalara maliq ol-mak vasitəsilə kavizmələrindən və ja bank direktorlarının ticarət və sənaje muəssəsələri idarə və nəzarət zyrasına uzv olaraq, daxil olmalarından və ja, ticarət və sənaje' muəssəsə-lərinin direktorlarının bank hejətine qirmələrindən tərurur.

Kapital və muəssəsələrin by zəqilli təmərquzu hakkında Alman iktisadçısı Ejdel mufəssəl bir mə'lymat toplamızdır. Berlinin muhum banklarından altısının 751 sənaje zirqətlərində muəssilləri var idi: bynlardan 344-undəqilər bank direk-torlarından, 407-sindəqilər bank hejəti idarəsi uzvlərindən ibarət idi. 289 zirqətin nəzarət hejətlərinin hər birində by bankların iqi numajəndəsi uzv jerində və ja hejətin sədri jerində idilər. By sənaje və ticarət zirqətləri arasında biz sənajein cur-bəcur no'lərinə təsadif ediriq: byrada həm sıgorta izi, həm jol, həm lokanta, həm də tiatro və incə sənət və sajiroləri vardır. O biri tərəfdən də by altı bankın nəzarət hejətində (1910-ynəy ildə) 51 ən iri sənaje sahibləri vardı, qi, bynların içində Krypp firmasının «Hapag» («*Hambyrg-Amerika*») qibi ən bəjuq vapor zirqətinin və sajirolərinin direktorları da iztiraq edirdilər.

By altı banklardan hər biri 1895-inci il ilə 1910-ynəy il arasında bir neçə juz sənaje zirqətlərinin (281-dən 419-a kədər) aksija və obligasija çıkarmalarında iztiraq etmişdir.

Banklar ilə sənaje arasındaqlı «zəxsi ittifak» usuly o biri tərəfdən də bynlarla həqumət arasında «zəxsi ittifak» japma-

ları ilə iqlmal edilir. Ejdels jazır qı: «Nəzarət zyrası, uzvluju qonylly olarık adlı-sanlı adamlara və həqumət ilə əlakədə bir çok asanlıklara (!!)

bais ola bilən sabik həqumət mə'myrlarına verilir»... «Bəjuq bir bankın nəzarət zyrasında adətən parlman məbyslarına və ja Berlin bələdiyyə idarəsi uzvlərinə təsaduf etməqdəjiq».

Bəjuq kapitalist inhisarları, gyryb duzəltməq izi, deməq qı kol-kanad açılıb butun «təbii» və «fovketəbii» jollar ilə qetməqdədir. Əsrimizin kapitalist cəmiyyətində bir neçə juz malijjə kırılları arasında sistematiq bir syrətdə muəjjən bir əməq bəiqusu əmələ qəlməqdədir:

Bə'z muhum sənajeçilərin (bank idarəsi hejətinə daxil olanları və sajirə) fə'alijjət dajırası belə qenizləməqlə və əjalət bankları, mudirlərinin əhdəsinə ancak bircə sənaje dajırası tapzırılmakla, iri bank rəhbərləri arasında ixtisasın muəjjən bir dərcədə artması qərulməqdədir. Belə bir ixtisas jalınlıq umy-mən butun bank muəssəsələrinin və xusysən onyn sənaje əlakələrinin bəjuqluju ilə mumqun olar. By əməq bəiqusu iqi tərəfə dogry qetməqdədir: bir tərəfdən sənaje ilə, munasəbat izləri butunluqda direktorlardan birisinə, onyn ixtisasi, hesab olynıy, ona tapzırılmakdadır; o biri tərəfdən də sən'ətçə və ja mənafe'çə bir-birinə jakın olan muəssəsələrə və ja muəssəsələr gyrypyna nəzarət etməq vəzifəsi ayrı-ayrı direktorların əhdəsinə verilməqdədir». (Artık kapitalizm muxtəlif muəssəsələrə mutəzəqqil bir *nəzarət* jetirməq ləjakətinə çatmışdır).... «Birisinin ixtisasi, Almanja sənajei və hətta bə'zən jalınlıq gərbi Almanja sənajei (Almanjanın gərb cəhəti sənajecə məmləqətin ən muhum kışmıdır) oldygy halda, o birilərin vəzifəsi başka devlətlər ilə və əcnəbi sənajei ilə munasəbatdan, sənajeçilərin barasında mə'lymat toplamakdan, birza izlərindən və sajirələrdən ibarətdir. Byndan başka direktorlardan hər birinin bir məhəlli və ja sənajein bir no'i idarə etməji də çokca qərulməqdədir; məsələn: birisi başlıca elektrik zirqətləri nəzarət zyrasında izlərqən, o biri qimija fabrikalarında zəqər və ja piva zavodlarında çalızır; üçuncusu təqcə bir muəssəsəsə və bynynla barabar, sıgorta cəmiyyətinin idarə zyrasında izləjir. Beləliqlə iri bankların əməlijjat dajırası, qenizləndiqçə, və çezidləndiqçə, bank rəhbərləri arasında əməq bəiqusu zühəsiz artmakdadır. By bəiqudən qəzlənİLən məksədlər (və hasıl olan nəticələr) isə, bank rəhbərlərini mumqun kədər bank izləri fovkyna juqsəltməqdən, sənajein umymi və onyn muxtəlif no'

lärinin xusysi məsələlərini onlara jakından öjrətməqdən və onları bankların sənaje cəhətdən nufyz və tə'sir dairələri jolynda fəalijətdə hazırlamaktan ibarətdir. Bankların by sistemi onların öz nəzarət zyralarına sənajeə qəzələsinə azına olmyz zəxsləri, mutəzəbbisləri sabik mə'myrları və ələl-xusys dəmir jol və dag mə'dənləri nəzarətlərində kylyk etmişləri seçməq rəgbətləri ilə təqmil edilir.

Fransanın bank işlərində də, bir azacıq başka zəqildə olsa da, jənə ejni muəssəsələrə təsaduf ediriq: məsələn: Fransızların uç muhum bankından birisi «Lion krediti» özu uçun xusysi bir «malijə mə'lymatı toplajan zə'bə» («*Service des etudes financieres*») təzqil etmişdir. By zə'bədə dajima əlli nəfərdən artıq mühəndislər, istatistiklər, iktisadçılar, hukyknunaslar və sajirləri izləməqdədir. By zə'bənin illiq xərci 600.000 frankdan 700.000 franka kədərdir. Təzqilat cəhətinə by idarə zə'bəyə bəlunmuşdur: onlardan birisi ancak sənaje muəssəsələri hakkında mə'lymat toplyjyr, o biri umymi istatistikanı, tədkik edir, uçuncusu dəmir jol və qəmi zirqətlərini, dörduncusu fondlar, bezincisi malijə muhasəbələrini və iləx...

Bir tərəfdən bank kapitalının qet-qədə nufyzynyn artması və ja N. Byxarinin dogry olaraq dediji qibi, bank və sənaje kapitallarının bir-birilə bitizməsi, o biri tərəfdən də bankların həddən artıq bəjuməsi nəticəsində dogrydan da, «yniversal» «xasijjətli» bir muəssəsəyə dənmələri hasıl olyr. By izi hamıdan jaxzı tədkik etmiş olan Ejdelsin by xusysdaqı təbirini ejni ilə byrada dərc etməji lazım hesab ediriq: «Sənaje əlakələrini butunluqda nəzərdən qəçirdiqdə, sənaje uçun çalızan malijə muəssəsələrinin *yniversal xasijjətli* oldygyny qəroruq. banklar, ajakları altındaqı jeri itirməməq uçun işlərinin muəjjən dairələrində və sənajein muəjjən no'lərində ixtisas kazanmalıdırlar dejə, mətbyatda qərulən bə'zən iddaaların və bankın başka cur kyrylyz zəqillərinin əqsinə olaraq, iri bank sənaje muəssəsələri ilə öz əlakələrini (istehsalın həm no'i, həm də məhəlli e'tibarı ilə) oldykca ətraflı və cur-bəcur jəpməgə məjildirlər və bynynla barabar kaqitalın muxtəlif sənaje no'ləri və məhəlləri arasındaqı təksimində qərulən və muxtəlif muəssəsələrin tarixindən anlaşılan yjgynsyzlygy aradan qəturməyə çalızırlar». «Təmajulun biri, sənaje' ilə rəbitəji umymi bir hadisə halına qətirməqdən və o biri isə, rəbitəji məhqəm və tə'sirli jəpməkdən ibarətdir. Bynların hər iqisi altı, bəjuq bank-

da butunluqla, olmasa da, laqin qafi və musavi bir dərəcədə icra edilmişdir».

Ticarət və sənaje dairələri tərəfindən bankların «terrorizmi» haqqında bəzən ziqaşətlər ezidilməqdədir. By ziqaşətlərin ezidilməsi, bankların azagıda qəruləcəji qibi «komandanlık» etdiqləri halda heç də təəccüb dejildir. 1901-inci il nojabrın 19-ynda Berlinin «d» adlı ilə adlanmış banklarından biri (dört ən iri bankın adları, «b» hərifi ilə başlayır) gərb-zimali orta Almanja sement sindikatına belə bir məqtyb qəndərmizdir: «By ajın 18-ində tərəfimizdən filan gəzetədə e'lan edilmiş mə'lymatdan anlaşıdır qi, sindikatınızın by ajın 30-yna tə'jin edilmiş umymi iclasında bizcə kabyl olynamyjacak bir para dəjiziqliqlər haqqında karar çikarılacakmış. Byna qərə sizin imdiyə qibi istifadə etdiğiniz krediti məttəəssuf qəsməq məbyriyyətin-dəjjiq... laqin əqər məzqyr iclasda bizcə kabylı mümkün olmyjan kararlar çikarılmazsa və qələcəq zaman üçün by xusysda bizə əmnijət verilərsə, biz sizə jenidən kredit açmaq məsələsi haqqında muzaqərat başlamaga hazırlığımızı izhar edirik».

Əslinə bakanda mahijjətə byrada qıçiq kapital iri kapitalın sıklıntısından ziqaşətlənir ancak byrada «qıçiqilər» sırasına butun bir sindikat duzmuşdur! Bəjuq və qıçiq kapitalın əsqi mubarəzəsi jenidən, by dəfə daha bəjuq bir inqizaf dərəcəsində olaraq, başlamakdadır. Bəjuq bankların miljardlı muəssəsələri texnika tərəkkisini də beləcə iləri aparacakları, azqardır; bynyn üçün banklar əlində bir çok vasitələr vardır qi, qeçmişdəqilərlə heç də mukajəsə edilə bilməzlər. Banklar, məsələ: xusysi texnik tətəbbuatı cəmiyyətləri duzəldirlər və bynların əməjindən azqardır qi, ancak «dost» olan sənaje muəssəsələri fajda qərməqdədirlər. «Elektirik dəmir jollarını, tədik cəmiyyəti», «fənni texnik tətəbbuatı, üçün mərqəzi buro» və sajləri by cümlədəndir.

Iri bank rəhbərlərinin əzləri belə qərurlər qi, xalk təsərrufatında, nə isə, jeni bir zərtlər mejdana qəlməqdədir. Laqin onlar by zərtlər karzısında acizdirlər.

Ejdels jazır: «Son illər muddətində bəjuq banklarda, direktorlyk və nəzarət zyraları, uzvluju vəzifəsində olan zəxslərin dəjizməsinə dikkət edənlər ixtijarın qet-qədə, bankın məksədini-sənajein umymi inqizafına aktif bir syrətdə karzmaqda qərən zəxslərin əlinə qeçməsini-qərməmiş dejildirlər». Iri bankın ən muhum və zəryri məksədini beləliqlə sənajeə mudaxələdə qərən by zəxslər ilə sabik direktorlar arasında iz us-

tundə və bə'zən zəxsijət ustundə ziddijət tərəməqdədir. İz byrasındadır qi, kredit muəssəsələri hesab olynan bankların izi, by banklar istehsalın sənaje izlərinə mudaxələ edərqn, zərəə ogramırmı; kredit verməq mijançılıqlı ilə heç bir əlakəsi olmyjan əsas prinsiplər və tə'min edilmiz kazanclar byrada fəda edilmirmi və bankları, sənaje əhval və zərəjətinin haqimijjətinə əvvəlqindən daha artıq bir syrətdə tabe' etməjə bir məcbyrijjət mejdanı açılırmı? Koca bank rəhbərlərinin bir çoky belə dejr; cavabların bir çoky isə sənaje məsələlərinə aktif mudaxələji zəryri hesab edib, by zəryrijjəti əsrimizin sənajeini, iri banklarını, və bynlar ilə barabar ən jeni sənajei və bank muəssəsələrini mejdana qətirmiz olan zəryrət ilə musavi zənn edirlər. Hər iqi tərəf bir səslə jalınlz byrasına zəriqdirlər qi, iri bankların jeni fə'alijjəti uçun nə məhqəm əsaslar, nə də muəjjən məksədlər vardır».

Əsqi kapitalizm əmrünü bitirdi. Jeni kapitalizm isə, başka bir vəzijjətə qəcməqdədir. İnhisarı, azadə rəkabət ilə «barızdırmak» uçun «məhqəm əsaslar» və «muəjjən məksədlər» tapmak, mə'lymdyr qi ymydsyz bir izdir. Əməlijjatçıların səjlədiqləri Zyltse-Qlevernits, Lifman və bynlar qibi «mutəzəqqil» kapitalizmin mudafei olan və onyn qəzəlliqlərini çinovniqcəsinə mədh edən «nəzərijjatçıların» çagırdıqlı bajatlılara heç də bənzəmir.

Bəjuq bankların təmamən «jeni fə'alijjətə» qəcməsi hanqı bir muəjjən vaktə mənsybdyr, syalı qibi muhum bir syala biz Ejdəlsdə həkikətən dogry bir cavab tapılık:

«Mərqəzijjət və ədəmi-mərqəzijjət usyly ilə təzqil edilmiz bəjuq bankları, həjiz olan jeni xasijjətli, jeni zəqilli, jeni organlı, sənaje muəssəsələri arasındaqı rəbitələrin qəzə çarpacak bir xalk təsərrufatı, hadisəsi sajakında başlanmak tarıxı, 1890-ıncı illərdən kabak olmamalıdır; muəjjən bir mə'nada by başlangıç tarıxını, 1897-inci ildən belə qəturməq olır. Bankların sənaje sijasəti və mulahəzələri xatirəsi uçun ilq dəfə olaraq «ədəmi-mərqəsizijjət» usylynda jeni təzqilat formasını başlayan «muəssəsələrin kavlızması» da by tarıxdan başlayır. By başlangıç tarıxını, fərz edə, daha da iləriyə qəturməq olır, çunqu həm sənajədə, həm də bank izində təmərquz izlərini jalınlz 1900-uncu ilin bəhranı son dərəcədə sur'ətləndirmiz və məhqəmləndirmizdi və ilq dəfə olaraq, sənaje ilə munasəbatı, iri banklar inhisarına dəndərmiz və by munasəbata daha artıq sıklıqlı və katılıqlı vermizdi».

XX əsir, beləliklə əsqr kapitalizmdən jənijə və umymən kapital haqimijjətindən malijjə kapitalı haqimijjətinə bir dənuz dəjrudur.

3. Malijjə kapitalı və malijjə oligarzisi.

Hilferding jazır: «Sənaje kapitalının qet-qədə artmakda olan hissəsi, by kapitalı izlədən sənajeçilərə məxsys dejildir. By kapitalı izlətməq hakkına onlar jalınız banklar vasitəsilə maliq olyrlar və by kapitalın sahibi da banklardır; o biri tərəfdən banklarda kapitallarının qet-qədə artmakda olan kışmını sənajeə verib orada məhqəmləzdirməq məcbyrijjətindədir. By səbəbə bank, qetdiqə daha artıq sənaje kapitalisti olmaqdadır. Belə bir bank kapitalını, jə'ni para səqlində olan kapitalı və beləliklə dogrydan da sənaje kapitalına dənmuə kapitalı mən malijjə kapitalı adlandırır. «Malijjə kapitalı-bankların ixtijarında olan və sənajeçilər tərəfindən izlədilən kapitala dejilir».

By tə'rif butun dejildir, çunqu onda ən muhum nəktələrdən birisi qəstəriməmizdir; o nəktə də bydyr: istehsal və kapital təmərquzu elə bir bəjuq dərcədə artmış qi, by təmərquz inhisara çatmaqdadır, və çatmışdır. Laqin Hilferdingin butun ifadəsində umymən və jykarıdaqlı tə'rifi iktibas edilmiş fəsil-dən kabakqlı iqi fəslin ifadəsində xusysən *kapitalist inhisar-larının* rolyna bəjuq bir əhəmiyyət verilmişdir.

Istehsal təmərquzu və byndan hasıl olan inhisarlar, banklar ilə sənajein bitizməsini, malijjə kapitalının mejdana qəlməq tarixini və bynyn məzmynyny qəstərir.

İmdi biz, əmtiə istehsalının və xusysi maliqijjətin umymi muhiti içərisində kapitalist inhisarlar «agalıqlının» labuddən bir malijjə oligarzisi haqimijjətinə dənməsini təsvirə qəcməlijjə. Byny da deməlijjə qi, Risser, Zyltse - Qlevernits, Lifman və sajir bynlar qibi Almanja (Almanja jalınız dejildir) byrzyazja alimləri bəzdan-bəza imperjalizmin və malijjə kapitalının mudafe'ləridir. Onlar oligarzi təzqili mexanikasının və onyn uslyblarının, onyn «halal» və «haram» mədaxılları mikdarının parlman ilə rəbitələrinə və sajirələrinin ustunu açmaz, bəlqə əqsinə olaraq, pərdələjər və rənqləjərlər. Onlar, «can sıxan məsələlərindən gəliz və mubhəm ibarələri ilə bank direktorlarını «öz məs'ylijjətlərini» duzunməjə də'vətlər ilə, Prysja mə'myrlarının «öz vəzifələrini duzunmələrini» mədh ilə, nəzarət və

tənzimat haqqında heç də, əhəmiyyəti olmyan kanyın lajihə-
lərinin təfsilatını, ciddiən muzaqərə etməqlə və professor Lif-
manın azagı da qəstərdijimiz sətirlərdəqi «elmi tərif» qibi nəzə-
rijjat ojnbaşlıqları ilə bəzalarını, koryjyrlar: «...Ticarət bir
sənət fə'alijjətidir qi vəzifəsi ne'mətləri toplamak, muhafəzə et-
məq və... sərəncamına tapzırmakdır». Byndan hasıl olan by-
dyr qi, qyja mubadələnin hələ nə oldygyny bilmijən ibtidai
bəzərijjətdə ticarət olyb, sosjalist cəmiyyətdə də olacakdır!

Laqin malijjə kapitalının mudhiş haqimijjətinə dajır mud-
hiş vakiələr o kədər qəzə çarılır qi, butun kapitalist məmləqət-
lərdə, həm Amerikada, həm Fransada, həm də Almanjada jeni
bir ədəbijjat mejdana çıkmışdır. By ədəbijjat byrzyazja nək-
teji-nəzərində olsa da, malijjə oligarşisinin təkribən qərçəqli
bir təsvirini ortaja kojyb və ony mezcəncasına olsa da, tən-
kid edir...

Jykarıda, haqqında bir neçə söz demiz oldygymyz «izti-
raq» sistemini ən bəzda kojmalıdır. Baxak izin mahijjətini
Alman iktisadçısı nə sajak tə'rif edir:

«Rəhbər, əsas zirqəti (hərfijjən: «ana zirqəti») təftiz edir;
by zirqət isə, öz novbəsində özündən ona ehtijacı olan zirqət-
lərin üstündə haqimijjət edir, («kız zirqətlər»); by *axırqılar*
«nəvə zirqətləri» kontrol edir» «və iləx...».

By syrətdə çok da bəjuq olmyan bir kapitala maliq ol-
makla istehsalın bəjuq dajırlarına tə'sir qəstərməq mumqun-
dur. Dogrydan da əqər kapitalın jarıslına maliq olmak aksijo-
nerlər cəmiyyətlərini təftiz etməyə ixtijar verərsə, rəhbərin əlində
bir milyon oldykda «nəvə zirqətlərin» 8 milyonlyk kapitalını
təftiz etməyə haklı sajlmalıdır. Əqər by «zəbəqənin» ilərisi də
örulərsə 1 milyondan 16 milyon, 32-ni... və iləx milyonları təftiz
eməyə imqan alar».

Aksijonerlər cəmiyyətinin izlərini butunluqda idarə etməq
uçun aksijaların jalınlız 40 fajizinə də maliq olmak qafidir, çun-
qu pəraqəndə və qıçiq aksijonerlərin bir çokynyn umymi ic-
lasda və sajrədə iztiraq edə bilmədiyi by izdə bəjuq aksijoner-
lərin nufyzyyny daha da artırılır. Aksijalara jijələnməq izi-
rin demokratlaşdırılmasında byrzyazja səfsətəçiləri və
oportynistlər «sosjal-demokratlar» da «kapitalı demokrat-
laşdırmaq» uçun və xırda istehsalın roly və əhəmiyyətini
artırmak uçun bir vasitə sajlırlarsa da, laqin belə dejil-
dir; çunqu by malijjə oligarşisinin kuvvəsini artırmak uçun
bir vasitədir, bynynla qıçiq istehsalın rol və əhəmiyyəti heç

də kuvvət kazana bilməz. Byna qərədir qi, kapitalistliq cəhə-
tincə daha iləri qetmiş, daha koca və daha «təcribəli» olan
məmləqətlərin kanyınları, xırda aksiyaların byrkişməsinə izin
verirlər. Almanja kanyınları min markadan əjsiq kiymətli aksi-
jaların byrakılmasına izin vermir və Almanjanın malijə mag-
natları, bir fynt sterlingli aksija byrakmaga yol verən Inqiltərəjə
həsətlə bakmaqdadırlar (bir fynt sterling 20 markaja musavi-
dir, by isə 10 manata barabardır). Almanjanın sənaje və «malij-
jə karallarında» sajlın Simens 1900-uncu ildə Reixstagda
demizdi qi: «bir fyntlyk aksiyalar Inqiltərə imperjalizminin əsa-
sıdır». Imperjalizmin nədən ibarət olmasını «marksizm nökte-
ji nəzərinə» by tacir əcib bir rys muhərririndən daha yaxşı an-
lamışdır; by muhərrir isə, Rysja marksizminin əsas kojanı he-
sab olynarak, belə qyman etməqdədir qi, qyja imperjalizm Av-
rapa millətlərindən jalınz birinə məxsus bir pis xasijətdən
ibarətdir.

Laqin «iztiraq usuly» inhisarçıların rəjasətini artırmak-
dan başka hər cur çirqin və xəlvət fırlıdakların cəzasızcasına
çöjrlməsinə və camaatı qarət etməjə də yol verir, çunqu «ana
zirqətlərin» rəhbərləri rəsmən və kanyınən» kiz zirqətlərin» iz-
lərinə məs'yl hesab olynmazlar. By «kiz zirqətlərinə» qəlinə
bynlar da *mustəkil*» sajlın və onların vasitəsilə hər zej «elə-
məq» mümkündür. Almanja «Bank» məcmuəsinin 1914-uncu
il majlis qitabçasından alınmış bir misal. «Kasseldəqi jahlı polat
aksiyonerlər zirqəti» bir neçə il byndan kabak Almanjanın ən
mədaxillı muəssəsələrindən biri hesab olynırdy. By muəssə-
sənin fəna bir usyl ilə idarə edilməsi, izi bir jerə jetirdi qi,
bynın kazanc hissəsi dividenti 15 fajızdən heçə endi. Sonra
mə'lym oldy qi, idarə hejəti aksiyonerdən xəbərsiz neçə juz
min markalık nominal kapitalı olan «kiz zirqətindən» birisinə
«Hasisja»ja 6 milyon marka borc vermişdir. «Ana zirqətin»
aksiyoner kapitalından təxminən uç kat artık olan by borc
hakkında zirqətin balansında bir izarə belə olsyn qəstəril-
məmişdi; hakykca belə bir suqyt tamami ilə kanyini olaraq,
tam iqi il davam edə bilirdi, çunqu ticarət kanyınlarının bir nö-
kəsi də bynynla pozylmyrdy. Məs'yl mə'myr sifəti ilə by jala-
nçı balansı imza edən nəzarət zyrasının sədri istər o zaman,
və istərsə imdi Kassel ticarət palatasının sədri jerini dytmak-
dadır. Aksiyonerlər isə «Hasisja» zirqətinə verilmiş by borc
hakkında bir çok muddətdən sonra mə'lymat aldılar, jə'ni belə
bir borc verilmiş oldygyny o vakt bildilər qi, by borc bir «jan-

lırlık deyə e'lan edilmədi; (by sözü afor dırnak arasına alınmalı idi)... və «jahlı polat» aksiyaları izdən xəbərdar olanlar tərəfindən yəzcasına satılmaya başladıkda, təkribən 100 faiz azalı duzdu.

...«*By vakiədə misalını qərdujumuz balans canbəzlığı aksiyoner zirqətlərində bir adət həqmunu almızdır*: Aksiyoner zirqətləri idarələrinin xusysi muəssəsə sahiblərindən daha rəğbətli bir syrətdə riskli muamələlərə qirizməsinə haman by qejfijət bizə anladır. Balans tərtibindəqi jeni usyllar by idarələrə və onların riskli izlərə qirizən uzvlərinə belə izlərə qirizməq üçün bir çok kolajlık verir; by kolajlık isə, belə balanslar vasitəsilə izin həkikətini ortabab aksiyonerdən qizlətməq və təcribə nəticə vermədiqi halda aksiyaları öz vaktında satmaq vasitəsilə məs'yljəti belə öz-uzərindən qəturməqdən ibarətdir; hal-by qi, xusysi muəssəsə sahibi dytdygy izlərdə özə cavab verməq məcburiyyətindədir.

«Bir çok aksiyoner zirqətlərinin balansları orta əsirlərdə izlənilən məzhyr palimpsestlərə bənzəjir qi, onyn uzərində əvvəlcə jazılmı3 zeji okymak üçün ustundə jazılmı3 sətirləri silməq və bynların altından çıkan jazıları okymak lazımlı qəlirdi». *)

«Balansları örtulu etməq üçün ən sadəcə və by sadəliji üçün də ən artıq izlənən usyl «kız zirqətləri» tə'sis etməqlə və ja bynları bir-biri ilə birləzdirməq vasitəsilə vahid muəssəsələri bir neçə hissəyə bəlməqdən ibarətdir. Cur-bəcur məksədlər həm kanyni, həm də gejrı-kanyni-nükteji-nəzərdən by sistemin faydaları, o kədər açıkdır qi, imdiqi halda by sistemi kabyl etməmiş olan bəjuq zirqətlər dogrydan da çok az tapıla bilər».

Afor dejiir qi, by sistemi qeniz bir dajırada tətbiq edən muhum inhisar zirqətlərindən ən məzhyry umym elektrik kompanjasıdır» (A. E. G. by xusysda azagıda danızacagık). 1912-nci ildə by zirqəti 175-200 zirqətlər uzərində agalık edən və butunluqda 1 jarımlı *miljard markalık* bir kapitalı idarə edən zənn edirlərdi.

Kapitalizmi mudafəə etməq və pərdələmq qibi bir husni-nijjətə maliq olan-professorlar və mə'myrlar tərəfindən xalkın dikkətini izgal etməq üçün yjdyrylmy3 butun kontroller, ba-

*) Əsil jazısı silinib, ustundən başka jazılar jazılan pergamentlərə denilər.

lanlar e'lanı, onların zemalarını, jəpmək, nəzarət tə'sisi və sair kajdalar qibi zəjlərin byrada heç bir əhəmiyyəti ola bilməz, çünki xusysı malıqıyyət mükəddəsdır və aksiyaları, satmaq, almaq, dəjizməq və qurəj kojmək qibi izləri heç qəsə kədəgən etməq olmaz.

Rysjanın bəjuq banklarında «iztiraq» sistemi nə dərəcəyə varmı3 oldygyny 15 il «Rysja-Çin bankı» mə'muriyyətinə olmy3 və 1914-uncu il mayında «Bəjuq banklar və umym dünya bazarı» qibi bir az yigynsyz sərlevhəli bir qitab byrakmı3 olan E. Ağadın verdiji mə'lymatdan bilməq mümkündür. Aftor Rysjanın bəjuq banklarını, iqi əsas gyrypa ajrlır: a) «iztiraq sistemi» ilə izləjənlər; b) «müstəkil olanlar», laqin «müstəkil» sözünü aftor byrada *əcnəbi* banklardan aslı, olmamak mə'nasında izlədir. Birinci gyrypy aftor uç jərlim gyrypa bətur: 1) Almanja iztiraqı; 2) İngiltərə iztiraqı, və 3) Fransa iztiraqı və by bəloqusundə bəjuq əcnəbi banklarının «iztiraq» və nufyzyyny millijət e'tibarı ilə nəzərə alır.

Bank kapitallarını, aftor «məhsyly» jərləzdirilmizlərə (ticarət və sənajəə kojlmyzlara) və «ispekyljasjalı» (ehtiqarlı) jərləzdirilmizlərə, jə'ni birza və malijə muaməlatına kojlmyzlara bətur; və bynynla barabar özünə məxsys xırda byrzyazja reformist nəkteji-nəzərilə kapitalizm usylyndaqı jərləzdirilmələrin birinci zəqlini iqincidən ajrlmagı və ja iqincini kaldırmagı mümkün hesab edir.

Aftoryn mə'lymatından:

Bankların aktivi 1913-uncu il oktjabr, nojabr hesabati, uzrə) milyon manat ilə

Rysja banklarının gyrypları:	Jərləzdirilmiz kapitallar		
	Məhsyly	Ehtiqarlı	Jəqyny
a 1) 4 bank: Sibirja ticarət bankı, Rysja bankı, Bejnəl-xalk bankı, Diskonto bankı	413,7	859,1	1.272,8
a 2) 2 bank: Ticarət Sənajə bankı və Rysja-İngiltərə bankı	239,3	169,1	408,4
a 3) 5 bank: Rysja-Asja bankı, Petrograd-Xusysı bankı, Azof-Don bankı, Ynion bankı, Rysja-Fransa ticarət bankı	711,8	661,2	1.373,0
(11 bank) Jəqyny:	1.364,8	1.689,4	3.054,2
b) 8 bank: Moskva-Tacirlər bankı, Volga-Kama bankı, Jynqer və Kompanjası, Petrograd-Ticarət bankı (sabik Vavəlberg), Moskva bankı (sabik Rjabyzinsqi) Moskva-Diskonto bankı, Moskva-Ticarət bankı və Moskva-Xusysı bankı	504,2	391,1	895,3
(19 bank) Jəqyny:	1.369,0	2.080,5	3.949,5

By mə'lymatdan qərunur. qi, böjuq bankların «izləjən» kapitalını, təzqil edən təkribən 4 milliard manatın $\frac{3}{4}$ dən artıq bir kismı, 3 milyarddan artıqlı əcnəbi banklarına nisbətən «KİZ zirqətləri» hesab olynan bankların pajına və birinci novbədə Paris (məzhyr bank ucluju: «Paris ittifaqlı»; Paris və Hollandada bankı; «Sosiet-Cenerale» və Berlin (xusysən Alman bankı, və Diskonto cəmiyyəti) bankları, pajına duzur. Rysjanın iqi ən böjuq bankı, Alman kapitalının $\frac{3}{4}$ ilə» izləjərəq 1906-nci ildən 1912-inci ilə kədər öz kapitallarını 44 milyon manatdan 98 milyon manata və ehtijatlarını 15-dən 39 milyon manata kaldırdılar. By banklar Rysja («Xarici-Ticarət üçün Rysja bankı») və «Bejnəlxalk» («Petrograd Bejnəlxalk Ticarət bankı») banklardan ibarətdirlər. Birinci bank Berlindəqi «Almanja bankı» «konsern»inə və iqinci isə, Berlin «Diskonto cəmiyyəti» «konsern»inə mutəəlləkdir.

Mərhəmətli E. Agad aksijaların çok kismı, Berlin banklarının əlində oldygyndan Rysja aksijonerlərinin kuvvəsiz kaldıgından çok təzviə duzur, mə'lymdyr qi, kazancların kajmaqlını, kapitalı, ixrac edən məmləqət jejir, məsələn: Berlinin «Almanja bankı» Sibirja-Ticarət bankının aksijalarını, Berlində bir il portfel içində sakladıkdan sonra 100-ə, 193 kyrs ilə, jə'ni təxminən iqi kat kijmətə satıb, 6 milyon manata kədər «kazanc almızdı». By kazanca Hilferding «tə'sisat kazancı» demizdi.

Petrograd böjuq banklarının kuvvəsini aftor 8.235 milyon, jə'ni təxminən $8\frac{1}{4}$ milliard tə'jin edir və bynynla belə əcnəbi bankların iztiraqlını, daha dogrysy onların agalıqlını, belə bətur: Fransa bankları, 55 fajiz; İngiltərə 10 fajiz; Almanja 35 fajiz, by 8.235 milyonlyk paradan 3.687 milyony, jə'ni 40 fajizdən artıqlı; aftoryn hesabı ilə prodygol, prodameta, nəft, metalyrzi və sement sindikatlarına duzur. Byna qərə kapitalist inhisarı ilə əlakəli olaraq, bank və sənaje kapitallarının *kavlızması* Rysjada iləriyə böjuq addımlar atmızdır.

Malijə kapitalı, bir neçə zəxxsin əllərində toplanılımlıq olyb, fe'lən: inhisara malıq oldygy halda tə'sisatçılıkdan fond qagızları, byrakmakdan, devlət istikrazından və sajirədən qetdiqcə çokca kazanclar almakla barabar malijə oligarzişinin vəziyyətini məhqəmləzdirməqdə və butun cəmiyyəti inhisarçılara tabe' etdirməqdədir. Amerika trestlərinin «agalıqlını» qəstərən sajsız misallardan birini Hilferdingin səjlədişinə istinad edərəq səjlujəq:

1887-nci ildə Havemejjer 6 jarımlı milyon dollarlık zəriqli

kapitala maliq olan on bez qiçiq kompanjalarnı kavlızması vasitəsilə bir zəqər tresti tə'sis etdi. Trestin kapitalı isə Amerikalıların tə'sisində «sy katıldıkdan», sonra əlli milyon dollar təjin edilmizdi. Haman Amerikada polat tresti dəmir cəhərli yerlərin mümkün oldykca çok kismını almaga baslajarak, qələcəq inhisar kazanclarını hesaba aldıği qibi həddən artıq «kapitallaşdırmaqda» öz qələcəq inhisar kazanclarını kabakcadan hesaba alırlar. Dogrydan da zəqər tresti inhisar kijmətləri təjin edərəq elə bəjuq kazanclar aldı qı «*jeddi kat sy katılmız*» bir kapitala 10 fajiz dividend verməyə, jə'ni *trestin tə'sisində kojylmyz kapitala 70 fajiz kazanc verməyə kadir oldy!* 1909-ynıy ildə trestin kapitalı 90 milyon dollar oldy. Beləliqlə 22 il müddətində kapital on kat və daha artıq artmız oldy.

Fransada «malijə oligarzisi» öz haqimijət («Fransada malijə oligarzisi ələjhinə» Lizisin 1908-inci ildə bezinci dəfə çapdan çıkmız məzhyr qıtabın adıdır) zəqlini bir az dəjizmizdir. Ən bəjuq dört bank kijmətli qagız çıkarmakda nisbətəli inhisar deşil, «mutlək bir inhisara» maliqdirlər. İzdə isə, by «bəjuq banklar trestidir». Inhisarlar da emissijalardan inhisar kazancları tə'min edir. İstikraz zamanı adətən borc alan məmləqət paranın ancak 90 fajizini ala bilir, kalan 10 fajizini banklara və sajir mijançılara nəşib olıyır. Bankların kazancı: 400 milyon franklı Rysja-Çin istikrazından 8 fajizə; 800 milyon Rysja istikrazından (1904) 10 fajizə; (1904-də) 62 jarım milyon Məraqəz istirazından $18\frac{3}{4}$ fajizə barabar olmyzdy. İmpizafını qiçiq sələmçi kapitaldan baslajan kapitalizm təqamulunu müdhiz sələmçi kapitalı ilə tamamlamaktadır. Lizis deşir qı: «Fransızlar Avropanın sələmçileridir». İktisad həyatının bütün zərtləri kapitalizmin belə dəjizməsi nəticəsində belə dərin bir dəjizliyə ogramızdır. Əhalının, sənajein, ticarətinin, dəniz nəklijyatının dyrlygynda «məmləqət sələmçiliqdən var-lana bilər». Əlli nəfər adam 8 milyon franklık kapital ilə 4 bankda 2 *miljardı* idarə edə bilir. Artıq tanılmız oldygymyz «izti-raq sistemi» də by nəticələri verməqdədir: bəjuq banklardan birisi «Societe generale» «kız zirqəti» olan «Mıslırda» zəqər zavodlarının» 64000 obligasjasını çıkarır. Çıkarılz kyrsy 150 fajizə karar verilir, jə'ni bank hər bir manatdan 50 kəpiq kazanc alır. By zərqətin kazancları, (dividentləri) jalançıl və əşlisiz oldygy bilindi. «Xalk» da 90-dan 100 miljona kədər frank itirdi; Societe-generale» zirqəti direktorlarından birisi» Mıslır zəqər zavodları» idarəsi uzvlərindən idi. Belə oldykda aftoryn

by azagıdaqlı nəticəyə qəlməsi heç də təəccüb olmasın qərəq: «Fransa cumhyriyyəti maliyyə manarxıyasıdır; byrada maliyyə oligarxiəsi tam mənası ilə həqmfərmədir by oligarxiə həmi mətbyatı, həm də həquməti öz rəjasəti altına almışdır».

Maliyyə kapitalının baz muamələlərindən biri hesab olunan kiymətli qagız izi, juqsəq dərəcədə kazanlı, oldygyndan maliyyə oligarxiəsinin inqizaf və məhqəmliyində çok bəjuq bir rol oynamakdadır. Almanja məcmyyəsi «Bank» dejir qi: «Əcnəbi istikrazı, byraklılr qən mijançıların aldığı kazanclar kədər bəjuq kazanlı, bir iz məmləqət içərisində jəkdır».

«Bank muamələləri arasında emissiya izi kədər bəjuq kazanc verən bir iz jəkdır». «Almanja iktisadçılığının» mə'lymatına qərə sənaje muəssəsələri fondy byrakmak izi orta hesab ilə ildə by kədər kazanc vermişdi: »

İllər
1895 - 38,6%
1896 - 36,1 "
1897 - 66,7 "
1898 - 67,7 "
1899 - 66,9 "
1900 - 55,2 "

«1891-inci ildən 1900-uncu ilə dəq, jə'ni 10 il muddətində Almanja sənaje fondları, byraklılığında *1 milyarddan artıq para «kazanılmışdır»*.

Əqər sənaje juqsəqliji zamanı, maliyyə kapitalı kazancı by dərəcədə bəjuqdursə də, duzoqunluq zamanı qıçiq və zəif muəssəsələr pyç olmaqdadır; bəjuq banklar isə, ycyzcasına onları almakda və ja «saglamlaşdırmaqda» və «jenidən təzqil» etməqdə «iztiraq» edirlər. Zıjanlı muəssəsələrin saklamlaşdırılmasından aksiyonər kapitalı azagı duzur, jə'ni kazanc ən az kapitala bəlunub qələcəqdə də onyn uzərində hesab edilir və ja kazanc alınmadığı, halda jeni kapital cəlb edilir, əsqi və az kazanlı, kapitala karlıdırılır və ancak byndan sonra qifajət kədərdə kazanc verməyə bazlayır. Hilfednig ilavə edir qi, jeri qəlmizqən deməq lazımdır qi, by saglamlaşdırmağın və jenedən təzqil etməjin banklar üçün iqi tərəfli əhəmiyyəti vardır; əvvələn bynyn özu kazanlı, bir muamələdir, iqinci də ehtijacı, zirqətləri özlərinə tabe' etməq üçün by bir qirəvədir.

Byna bir misal: Dortmynddaqi «Ynion» adlı dag sənaje aksiyonər zirqəti 1872-nci ildə tə'sis edilmişdi və 40 milyon markaja jakın bir mikdarda aksiyalı, kapital byrakmışdı. Əv-

vəlinci ildə bynyn dividenti 12 fajiz olynca, kyrs 170 fajiz kədər kalkdı. Malijə kapitalı 28 milyonk «azacıq» bir kazanc qəturməqlə kajmagını jıgdı. By zirqət tə'sisində öz kapitalını rahatcasına 300 milyon markaja kalkızmalı olan bəjuq Almanja bankı «Diskonto cəmiyyəti» bəjuq bir rol oynadı. Sonra «Ynion»yn dividenti heçə endi. Aksijonerlər kapitaldan bütün-bütunə məhrym olmamak üçün, onyn bir kışmından əl çəqirlər və teqrar «saglamlaşdırma»lar nəticəsində «Ynion» zirqəti dəftərindən 30 il müddətində 73 milyon markadan artıq bir məbləğ jök olır. İndiqi halda by zirqətin ilq aksijonerlərinin əlində öz aksiyalarını nominal dəjərindən beşcə fajiz kalmışdır; banklar isə, hər «saglamlaşdırmadan» «kazanc» qətururdulər.

Malijə kapitalının çök kazanclı muamələlərindən birisi də sur'ətlə artan bəjuq zəhərlər ətrafındaqı yerlər (topraklar) ilə ehtiqar etməqdir. Bank inhisarı byrada jollar inhisarı ilə kavlızmakdadır, çünqu toprak kışmətinin artması və onları his-sələərə bəlub də kazanc ilə satmaq imqanı hər zəjdən çök by topraklar ilə zəhər mərqəzi arasındaqı jaxzı jolların mövcud olyb-olmadığından asılıdır, by jollar isə, istiraq sistemi ilə əlakəli və direktorlar vəzifəsini haman banklar ilə bəlməq məbyriyyətinə olan bəjuq zirqətlər əlindədir. Nəticədə, məxsysən toprak alıb-satmaq və qurəj kojmaq muamələsini tədkik etmiş Alman jazıçılarından «Bank»məcmiyəsi muhərriri L.Əzvegenin «bataklık»dedijı bir zəj hasıl olır qı, o da bynlardan ibarətdir: imarət tiqməjə bələdijjə idarəsindən verilən icazələrdən və min-təkələrdən mə'lymat almak üçün Berlin polisini və idarələrini əldə saklamak kəsdi ilə, onlar ilə fırlıdakçılıq muamələləri japılır; jalançı inzaat firmalarından heç bir zəj ala bilmədiqlərindən qıçıq təsərrufatçılar və izçilər iflas halına qəlirlər; zəhərə jakin topraklar ticarətində kızıgını ehtiqarlar japılır. Inzaat firmaları iflasa ogradırlar, beləliqlə ən bəjuq və ən mə'təbər olan «Almanja bankı» («*Deutsche Bank*») qibi bir bankın qəməji ilə 100 milyon marka kapmış «Bosvay və Knayer» adlı Berlin firması iflasa ogradı; «Almanja bankı» isə by izdə «istiraq sistemi» ilə, jə'ni qızlin və pərdə dalında hərəqət etdi-jindən, jalınız 12 milyon marka itirməqlə təhluqədən kyrtara bildi.

Avropa professorları və husni-nijjətli byrzyaları iqi uzlu-cəsinə ziqajət etdiqləri «Amerika adətləri» malijə kapitalı dəj-ründə tam mə'nası ilə bütün məmləqətlərinə bəjuq zəhərlərinə

qecib, by zəhərlərin adətini təzqil etməqdədir. 1914-uncu ilin əvvəllərində Berlində bir «N. Transport tresti» təzqil ediləcəji, jə'ni: zəhər elektrik dəmir joly, tramvaj cəmiyyəti və omnibys cəmiyyəti qibi uç transport muəssəsələrinin «mənafe birləzəcəji» hakkında danışıq vardı. By xusysda «Bank» məcməyəsi jazıldı: «Belə bir fiqir mövcud oldygyny biz omnibys cəmiyyəti aksiyalarının çoky başka iqi transport cəmiyyətlərinin əlinə qeçdiji bəlli olan zamandan bəri biliriq. Transport izini bir sajaklı jolyna koymakla bir para ne'mətlərə najil olyb da axırda bynyn bir hissəsini camaata verməq fiqrini qudən zəxslərə tamamı ilə lınanmak lazımdır. Laqin məsələji çətinləzdirən byrasıdır qi, by təzqil olynacak transport trestinin dalında banklar dyrmyzdyr və əqər by banklar istərlərsə tərəflərindən inhisarlaşdırılmalı jolları öz toprak ticarətləri mənafeinə tabe' edərlər. Belə bir ehtimalın nə dərəcədə təbii olmasında muəj-jən bir əmnijət hasıl etməq üçün zəhər elektrik dəmir joly cəmiyyətinin kyryldygy zamanda haman cəmiyyəti təzvik edən bir bəjuq bankın mənafei ortaja qəlmiz oldygyny xatıra qə-tirməq qafidir. By transport muəssəsəsinin mənafei haman toprak ticarəti mənafei ilə çalqəçir olmaqda idi. Məsələ byrasında-dır qi, by jolyn zərk xətti, jol tiqilizi tə'min edildiqdən sonra, by bank tərəfindən bəjuq bir kazanc ilə satılmalı toprak-ları ihatə edəcəq imiz. Satırdan alınan kazanc isə, banka və bir neçə zəriqlərə çatdı».

Bir halda qi, inhisar bəjujub miljardları əlinə alınca, o ictimai həjatın mutlək *butun* tərəflərinə sokylacakdır. Sijasi kyry-lyz və ja başka «xusysijjətlər» nə cur olyrsa-olsyn, byna ma-ne' olmyacakdır. Alman iktisad ədəbijjati adətən Prysja mə'myrlarının namısqarlıqlını mədh etməqlə barabar Fransa Panamasına və ja Amerikalıların sijasi satılıqlarına izarə edir. Fəkət belə bir fakt da vardır qi, Almanja bank izlərini jazan byrzyazja ədəbijjati *belə*, çok vakt bankın özünə məx-sys muamələlər dajırasından qənara çikib, «banka dogry ju-juruzmə» hakkında, jə'ni həqumət mə'myrlarının bank kyl-lygyna qeçməsində qet-qədə ziddət edən təmajul hakkında belə jazmak məcbyriijətindədir: «devlət mə'myrlarının qizlin-də mejli Berenstrasse *) də bir jaglıca jer dytmak oldygy halda, onların ruzvətخورlykdan yzakda olmaq məsələsi harada kalır?»

*) Berlində Almanja bankının jerləzmiz oldygy quçənin adıdır.

«Bank» məcmuəsinin naziri Alfred Lansbyrg 1909-üncü ildə «Vizantizmin iktisadi əhəmiyyəti» sərləvhəli bir məkaləsində II Velhelmin Filistin səfəri munasibətilə belə yazmışdır: «By səfərdən bila-vasitə tərəjəcəq bir zey varsa, o da Bagdad dəmir jolynyn təmiridir. «Almanja təzəbbusatında by məs'ün və bəjuq addım» «çənbər» məsələsinə olan tə'siri bizim bütün siyasi bəhranlarımızın tə'sirindən artıkdır. (byrada «çənbər» VII Edyard Almanjayı ajırmaq və Almanja dözmanı olan imperjalistlər halkası ilə ony ihatə etməq siyasətindən ibarətdir). Jykarıda səjlədiyimiz muhərrir L. Ezevege 1912-nci ildə yazdığı «Plytokratja və mə'myrlar» adlı məkaləsində Alman mə'myry Felqer hakkında by sətirləri yazır: «Felqer kartellər komisjəsində mə'myr oldygy zaman öz çalıskanlığı ilə məzhyr idi; bir neçə muddətdən sonra Felqer ən bəjuq karteldə polat sindikatında qəlirli bir vəzifə aldı. By qibi hadisələr heç də təsadufi olmadığından məzqyr byrzyazja yazılmalı belə bir e'tiraf məchyriyyətinə kalmışdır: «Almanja məzrytəsilə tə'min edilmiş iktisadi azadəliq, təsərrufat həyatının bir çok dajıralarında mə'nasız bir söz olmyzdyr» və Plytokratjanın haqimijjəti «mövcyd iqən ən qeniz siyasi bir hurriyyətdə belə bizə azadlığını məhrym olmyz bir millət halına duzməqdən xilas edə bilmijəcəkdir».

Rysjaja qəlincə biz bir misal ilə iqtifa edəriq: bir neçə il byndan kabak bütün gəzetələrdə belə bir xəbər yayılmışdır, qi, kredit idarəsi direktory Davidof həqumət mə'myriyyətinə tərəq edib, bəjuq bankların birində mukavələnamə mövcəbincə bir neçə ildə bir milyon manatdan artıq maaz verəcəq bir vəzifə alır. Kredit idarəsi «devlətin bütün kredit fə'alijjətini birləşdirməq məksəd və vəzifəsini aparmak» və pəjtəxt banklarına 800 milyondan 1 milyard manata kədər para yardımını verən bir muəssəsədir.

Kapital maliqijjətini kapitalı istəhsala jərləşdirməqdən (təbrik etməqdən) ajırmaq, para kapitalını sənaje və istehsal kapitalından ajırmaq, para kapitalının mədaxili ilə jazajan muamələçini bilavasitə kapitalı idarə edən zəxslərdən və muəssəsə sahıblarından ajırmaq, bynlar hamısı kapitalizmə məxsus umyymi sifətlərdəndir.

Imperjalizm və ja maliyyə kapitalının haqimijjəti, kapitalizmin elə jykarı dərcəsidir qi, byrada by «ajırma» ən juqsəq dərcəyə çiklr. Maliyyə kapitalının başka zəqilli kapitallar karzısındaqi, üstunluğu muamələçilərin və maliyyə oligarzisinin ha-

qim vəziyyətini və bütün devlətlər arasından bir neçə malijə «kuvvəsinə» maliq devlətlərin seçilməsini qəstərməqdədir. By izin nə dərəcədə iləri qətməsini emissija istatiskası, jə'ni hər cur kijmətli qagızlar byrakılması, hakkında olan mə'lymat bildirməqdədir.

«Bejnəlxalk istatistika inistityty bulletenlərində» A. Nejmark bütün dunja emissiası hakkında oldykca muqəmməl və mufəssəl mə'lymat vermişdir. By mə'lymat sonralarda teqrar olaraq, iktisad ədəbiyyatında dərc olynmyzdy. Bydyr sonynqy 40 ilin jəqunları.

On illərdə emissija məbləgləri (miljard fran'lar ilə).

1871--1880	76,1
1881--1890	64,5
1891--1900	100,4
1901--1910	197,8

1870-inci illərdə, xusysən Fransa və Prysja muharəbəsi munasəbət ilə olan istikrazlar sajesində və bynyn dalınca Almanjada bəzləjan gırynderçiliq *) dəjru sajesində bütün dunjanın emissijası artmışdı. Uymən və bütünluqda qəturulursə XIXəsrin uç sonqy on illəri muddətində emissija artmış o kədə də sur'ətli qətməmişdir. Ancak XX əsrin əvvəlinci 10 ili by jolda çok bəjuq, təkribən iqi katlı, bir artım qəstərməqdədir. Byna qərə XX əsir ibtidası, jykarıda dedijimiz qibi dejil, jallınız inhisar artımında (kartellər, sindikatlar, trestlər artmasında), bəlqə malijə kapitalının artmasında da bir qeçid dəjru təzqil edir.

1910-ynqy ildə kijmətli qagızların mikdarı (miljard frank ilə)

İngiltərə	142	} 429
Amerika Kozma Cümhryijjətləri	132	
Fransa	110	
Almanja	95	
Rysja	31	
Avstrja-Macarıstan	24	
İtalja	14	
Japonja	12	
Holland	12,5	
Belçika	7,5	
İspanja	7,5	
İsveçrə	6,25	
Danimarka	3,75	
İsveç, Nerveç, Rymanja və sajirə	2,5	
Cəmisi:	600	

*) Az bir zaman içərisində bəjuq pyllar kazanmak məksədi ilə aksijaların kijmətini sun'i syrətdə kalkızılıb, bəzkalarına satmaq üçün muəssəsələr tərəfindən kyrylmyz təzqilat.

İdarə.

Nejmark 1910-yncy ildən bütün dunjanın kiymətli qagızları, təkribən 815miljard frank hesab etmişdir. Teqrar qəstərilmişləri byrada çikdikdən sonra by məbləgi 575-600 miljarda kədə təjin edir, muxtəlif devlətlər arasında by 600 miljard belə təksim olynır:

By cədvəldə, təkribən 100 miljard frankdan 150 miljard franka kədə kiymətli qagızlara maliq olan, dört ən zənəyin kapitalist məmləqət başkalarından daha qəsəyin bir syrətdə qəzə çarpdığı qəruumməqdədir. Bynların iqisi ən kədim və mustəmləqə malqijjəti e'tibarı, ilə (azagıda qərəcəjiq) ən zənəyin kapitalist Fransa və İngiltərədir o biri iqisi istehsal da kapitalist inhisarının intizarı, və syrətlə inqizaf etməsi e'tibarı, ilə ən iləri qetmiş olan Alman və Amerika Kozma Cumhuriyyəti devlətləridir. By dört devlət birliqdə 479 miljard franka, jə'ni bütün dunjanın malijjə kapitalından təxminən juzdə səqsəninə (80 fajiz) inə maliqdirilər. Dunjanın başka məmləqətləri, hər birisi bir cür dunjanın bejnəlxalk banqiri və çahan malijjə kapitalının dört «ruqu» olan by dört devlətin bərcəlysy və xərac verənlər rolyny ojnənamakdadırlar.

Malijjə kapitalının bejnəlxalk bir mikjasda dövltələri bir birinə məhtac etməqdə və əlakələr tərətməqdə kapital ixracının ojnədadığı rol üzərində bilxassə dajanmak lazımdır.

4. Kapital ixracı.

Əmtiə ixracı azadə rəkabət haqimijjətini kazanmış əsəji kapitalizmə məxsys bir sifət olan qibi, *kapital* ixracı da inhisarlar haqimijjətini kazanmış jeni kapitalizmə məxsys bir sifət olmyzdyr.

Kapitalizm juqsəq bir dərəcədə inqizaf etmiş bir əmtiə istehsalıdır; belə qi, ozaman izçi kuvvəsi də əmtiə olır. Mubadələnin istər məmləqət içərisində, istərsə, bilxassə bejnəlxalk mikjasda atrması kapitalizmin qəzə çarpan xusysi bir sifətidir. Kapitalizm usyly davam etdiqə, cür-bəcür muəssəsələrin, cür-bəcür sənaje no'lərinin və cür-bəcür məmləqətlərin inqizafında muvazənətsizliq və sıçramalar davam edəcəkdir. İngiltərə hamıdan əvvəl kapitalist bir devlət əqlini aldı, və XIX əsrin jarıslına qəlinə, azadə ticarət kajdaları kojob da, bütün dunjanın «e'malatxanası» vəzifəsini dazımaq, jə'ni bütün məmləqətlərə fabrikat verib, bynyn əvəzində onlardan xam mal almak iddaasında oldy. Laqin İngiltərənin by inhisarı, XIX əsrin

son rub'undə kırıldı; çünqu bir para məmləqətlər «himajəci» qəmruqlər sajəsində inqizaf edib, mustəkil kapitalist devlət oldylar. XX əsrin ərəfəsində biz bəzka cür inhisarlar təzqilini qəruruq. Kapitalzmin inqizaf etmiş oldygy bütün məmləqətlərdə kapitalistlər inhisarçılar ittifaqı, təzqil edirlər; o biri tərəfdən də kapitalın (biriqməsi) çok bəjuq dərəcəyə çatmış olan bir neçə ən varlı devlətlər inhisar movkeini dytyrlar və mədəni devlətlərdə bəjuq bir kapital artımı meydana çikir.

Əqər kapitalizm, imdi hər məmləqətdə sənaje'dən çok qeridə kalmış ziraəti inqizafa dogry apara bilsə idi, əqər texnikanın by kədər sur'ətli tərəkkisi ilə hər jerdə ac və dilənçi halında jazamakda olan əhalının quzəranını juqsəldə bilsə idi, o zaman fəzlə kapital artımı hakkında bir söz belə olmazdı. By «dəlili» kapitalizmin xırda byrzyazja tənkidçiləri hər tərəfdən qəstərməqdədirlər; laqin belə olsa idi kapitalizm, olmazdı; çünqu həm inqizafın musavisizliji, həm də qutlənin jarı, ac jazaması, by istehsal usylynyn bir əsası və onyn zəryri zərtləri və mukəddiməsidir. Madam qi, kapitalizm kapitalizmlijində davam edir, kapitalın artımı məmləqətdəqi əhalının quzəranını yaxşılaşdırmaq üçün deji; çünqu by kapitalistlərin kazancını əjsiltmiş olardı; bəlqə kapitalı əcnəbi və gejrı-mədəni məmləqətlərə ixrac etməq vasisilə kazancı artırmak üçün sərf ediləcəqdir. Mədəniyyətcə qeridə kalmış by məmləqətlərdə adətən kazanc çok olır, çünqu byrasında kapital az, topragın kijməti sajir jərlərə nisbətən alçak, əməq hakkı az və xam materjal ycyz olır. Kapitalı ixrac etməyə imqan verən zərtlər isə, ondan ibarətdir qi, mədəniyyətsiz məmləqətlərin bir çoky artıq cihan kapitalizmi dajırasına sevk edilmişdir, bəjuq dəmir jol xəttləri çəqilmiş və bə'zən də çəqilməqdə oldygy və sənajein inqizafı, üçün ibtidai zərtlər tə'min edilmişdir, və iləx... Kapitalı ixrac etməq zəryriyyəti bir neçə məmləqətlərdə kapitalizmin «təqamul» həddini qeçməsindən» və kapitalı «kazancıcasına» jərləzdirməq üçün lazım olan mejdan azlığından (ziraətin qeridə kalması və qutlənin dilənçilijii zərtilə) iləri qəlir.

Bydyr uç muhum məmləqət tərəfindən hudyd xaricində jərləzdirilmiş kapitalın mikdarı hakkında təxmini bir mə'lymat

Byrasından qəruruq qi, kapital ixracı ən juqsəq dərəcəsinə yalnız XX əsrin əvvəllərində çatmışdır. Muharəbədən əvvəl uç muhum məmləqətin hudyd xaricindəqi kapitalı 175-200 milyard franka kədər idi. By paradan alınacak qəlir 5 fajizli

orta norma ilə ildə 8-10 milyard frank olmalıdır. Dogrydan da by imperjalist təzjiki və dunjadaqı məmləqətlərin və millətlərin çox kısmını istismar etməyə bir avıç zənəqin məmləqətlərin kapitalist tufejliliyinə çox möhəqəm bir əsasdır....

Hudud xaricində yerləşdirilmiş kapital (milyard franklar ilə)			
İllər.	İngiltərə.	Fransa.	Almanja.
1862	3,6	—	—
1872	15	10 (1869)	—
1882	22	15 (1880)	?
1893	42	20 (1890)	?
1902	62	27—37	12,5
1914	75—100	60	44

Xaricdə yerləşdirilmiş by kapital müxtəlif məmləqətlər arasında necə təksim edilmişdir və harada yerləşdirilmişdir, qibi syallara ancak təkribən cavab verməq mümkündür; laqin by cavab əsrimizdəqi imperjalizmin karzılıqlı əlakələrini və bəzən rabitələrini ağınlazdırmağa kabildir.

İçərisində əcnəbi kapitalı (təkribən) təksim edilmiş dunja kitələri: (1910-ncy ilə jakın milyard marka ilə:

	İngiltərə	Fransa	Almanja	Jəqyny
Avropa	4	23	18	45
Amerika	39	4	10	51
Asja, Afrika və Avstralja	29	8	7	44
Jəqyny	70	35	35	140

İngiltərədə birinci mövkei onyn mustəmləqələri dytmakdadır. By isə, Asja və başkaları, qanara dyrsyn, Amerikada da az dejildir (məsələn Kanada). Byrada kapitalın böjuq ixracı, böjuq mustəmləqələr ilə ən sıqlı bir rabitədədir: mustəmləqələrin imperjalizm izində olan əhəmiyyəti xusysynda iləridə danı-zaçagık.

Fransaja qəlincə, byrada iz başka curdur. Bynyn kapitalı başlıca olaraq, Avropada və xusysən Rysjada (On milyard franka kədər) yerləşdirilmişdir. By kapital sənaje muəssəsələrinə kojylmyz kapital olmyjyb, devlət istikrazına verilmiş kapitallardan ibarətdir. İngiltərənin mustəmləqəçi imperjalizmindən seçməq üçün Fransa imperjalizminə muamələçi (sələm-çi) imperjalizm deməq olar. Almanjaja qəldiqdə, byrada uçuncu bir zəqlə təsaduf olynır: bynyn mustəmləqələri böjuq dejildir və əcnəbi məmləqətdə yerləşdirdiji kapitalı da Avropa ilə Amerika arasında bir dərəcəyə kədər barabar syrtədə təksim edilmişdir.

Ixrac edilən kapital əcnəbi məmləqətə qirincə byrada ka-

pitalizm inqizafına son dərəcədə sur'ət verməq qibi, bir tə'sir jetirir. Byna qərə kapitalı, ixrac edən məmləqətdə by ixrac inqizafın qədizini bir dərəcəyə dəjandırılırsa da, bynyn əvəzində haman kapitalizm inqizafını, başka bir məmləqətə dərinləzdirməq və qenizləndirməq vasitəsilə jenə butun dunja mikjasında kapitalizm inqizafının davamına jardım edir. Kapitalı, ixrac edən məmləqətlər üçün, deməq olыр qi, həmişə muəjjən «fajdalar» qəturməq imqanı vardır,. By «fajdaların» xasijjəti malijjə kapitalının və inhisarın əzunə məxsys dəjurlərini ajdınladır; məsələn: Berlin məcmyəsi «Bank» 1913-uncu il Oktjabrında jazıldı:

«Kapitalların bejnəlxalk bazarında az vakdan bəri Aristofanın kələminə lajık komedjalar ojnanmaqdadır. İspanjadan başlamış Balkana, Rysjadan, Arzentinə, Braziljaja və Çinə qəlincə kədər bir çok əcnəbi devlətlər, bə'zən çok tə'qidli bir syrətdə açılcasına bəjuq para bazarları karzısında dyryb, da bərc almak tələbatında olырlar. Para bazarlarının imdiqi vəzijjəti çok da parlak olmadıqı qibi sijasi istikbal da çok jaxşı dejildir. Bynynla barabar para bazarlarından heç birisi bərc verməqdən belə çəqinmir, çunqu mən verməzsəm, konzym verib də öz xidməti mukabilində bərc alandan muqafat alacaqdır, dejə verməməqdən kərkыр. By qibi Bejnəlxalk muaməlat sajəsində bərc verən devlət adətən bir mənəfəətə najil olыр; məsələn: ticarət mukavələnamasında fajdalı bir quzəət, Liman tə'miri, jaglı bir konsessija top və silah sıfarızı qibi və iləx..».

Malijjə kapitalı, inhisar dəjrunu mejdana çıkardı. İnhisar da əzu ilə bir jerə inhisarçılık əsasları dəzımaqdadır: kəzənçli muamələ üçün açılc bazardaql rəkabət jerini imdi «rabitələrdən» istifadələnməq dytmyzdyr. Bərc verməq zərtlərdən biri də verilən məbləglərdən bir hissəsinə bərc verən məmləqətin istehsalından bə'z zəjlər - xusysən əslihə ləvazimi, polat və sajir zəjlər satın almak zərti adi zərtlərdən olmyzdyr.

Fransa by son ijirmi ildən bəri (1890 1910) by vasitələrdən çok tez-tez istifadə etməqdədir. Əcnəbi məmləqətə kapital ixracı, mətəlin əcnəbi məmləqətə ixracını təzvik etməq üçün bir vasitə olmyzdyr. Və by halda muaməlat xusysən bəjuq muəssəsələr arasında elə bir xasijjət alır qi, Zilderin «mulajim» tə'birincə «ruzvət sərhəddində» dyrmyz qibi olыр. Almanjada Krypp, Fransada Znejder, İnqiltərədə Armstrong bynlar zatən bəjuq banklar və həqumət ilə sıqlı rəbitədə olan elə firma

numynələridir qi, borc məsələsi ortaja çəkildə bynlardan «jan qeçməq» çok çətindir.

Fransa Rysjaja borc verərən, 1905-inci ilin 16 oktjabr tarixli ticarət mukavələnamasında Rysjajı «sıklırdırmızdı» və ezunə 1917-nci ilə kədər muəjjən quzətlər almızdı. Japonja ilə 19 avgyst 1911 tarixli mukavələnamada da byny qərməq olar. Avstrja ilə Serbija arasında jeddi aj fasilə ilə 1906-dan 1911-inci ilə kədər davam etmiş olan qəmruq muharəbəsi Serblərə hərbi ləvazimat satmaq izində kismən Avstrja ilə *Fransa* arasındaql rəkabətdən iləri qəlmizdi. Pol Dezanel 1912-inci ilin janvarında parlmında demizdi qi, 1908-inci ildən 1911-inci ilə kədər Fransa firmaları serblərə milyon franklık hərbi ləvazimat satmızdır.

San-Paolodaql (Braziljadadır). Avstrja-Macarıstan konsylynyn hakk-hesabında denilir qi: «Brazilja dəmir jollarının çok hissəsi, Fransa, Belçika, İngiltərə və Almanja kapitalları ilə təmir olunur; by məmləqətlər dəmirjolynyn tiqilizi ilə ələkədar olan malijə məmləqətində dəmir jolyn təmirində izlədiləcəq ləvazımı onlardan alınacağıqlı bir zərt olaraq, kejd etmizlər».

Beləliqlə malijə kapitalı, deməq olur qi, tam mənası ilə öz toryny butun dunjanın üstünə atmaktadır. By izdə mustəmləqələrdə təsis edilmiş banklar və onların zəbələri bəjuq rollar oynayırlar. Almanja imperjalistləri by cəhətdən özlərini «qəzələcəsinə «təmin etmiş» kədim mustəmləqəli məmləqətlərə bəjuq həsrətlə bakmaktadırlar. 1904-uncu ildə İngiltərənin mustəmləqələrdə 50 bankı və bynların 2279 zəbələri var idi (1910-uncy ildə 72 bank və 5449 zəbə), Fransanın 20 bankı və 136 zəbəsi, Hollandanın 16 bankı, 68 zəbəsi, Almanjanın ancak 70 zəbəli 13 bankı var idi. Amerika kapitalistləri də İngiltərə və Almanja kapitalistlərinə həsəd aparırlardı; bynlar 1915-inci ildə belə bir ziqajətdə bylynmyzlardı. «Cənybi Amerikada 5 Almanja bankı, 40 zəbəjə, və 5 İngiltərə bankı, 70 zəbəjə malıqdır.... İngiltərə və Almanja son 25 il muddətində Arzentində, Braziljada, Yragvajda təxminən 4 milyon (milyard) dollar jərələdirilmiş oldyklarından by uç məmləqətdəqi butun ticarətin jüzdə kırk altısı onları əllərindədir.

Kapital ixrac edən məmləqətlər sözun məcazi mənası ilə butun dunjanı bəlmuzlərdir. Malijə kapitalı isə, dunjanı dogrydan - dogryja təksim etdi.

5. Kapitalist ittifakları arasında dunyanın bölünməsi.

Kapitalistlərin inhisarçı ittifakları-kartellər, sindikatlar, trestlər-ən əvvəl öz aralarında daxili bazarı təksim edib, müəjjən bir məmləqətin istehsalına mümkün kədər ijələnilər; laqin kapitalizm usylynda daxili bazar xarici bazar ilə zəryri bir əlakədədir. Kapitalizm çokdan bəri umym dunja bazarını yaratmışdır. Kapital ixracı qet-qədə artdıkca, və ən muhum inhisarçı ittifakların «nufyz dajırası» və cur-bə-cur əcnəbi və mustəmləqə əlakələri çokaldıkca, onların arasında umym dunja ittihadı və bejnəlxalk kartellər təzqil məsələsi «təbii olaraq» ortaja çıkmakda idi.

By isə, umym cihan kapitalı və istehsalı təmərquzundə jeni bir pillə olmakla, əvvəldə qəçmiş pillələrdən mukajəsə edil-məz bir dərəcədə juqsəqdir. Baxak by fevkul-inhisar necə tərəjir.

Elektirik sənajei jeni texnika muvəffəkijjətlərinə və XIX əsrin axırılı ilə XX əsrin kapitalizminə məxsys olan bir sənaje-dir. By sənaje jeni kapitalist və mədəni məmləqətlərin iqisində, jə'ni Almanjanda və Amerika Kozma Cumhyrijjətlərində hər jerdən çok tərəkki etmişdir.

Almanjada sənajei təmərquzunun artmasına 1900-uncu il bəhranı çok bəjuq tə'sir qəstərmışdir. By zaman sənaje ilə qafi dərəcədə kavlızılmış banklar, bəhran zamanı qıçiq muəssəsələrin jıkkılıb, batmasını bəjuq bir dərəcədə sur'ətləndirib, ony dərirləzdirdi və onların bəjuq muəssəsələr tərəfindən ydylmasına qəməq qəstərdi. Ejdels jazır qi: «Banklar öz jardımlı əlini haman hər qəsdən çok qəməjə ehtijacı olan muəssəsələrdən yzaga çəqirlərdi. Bynynla banklar əzləri ilə sıkkı rəbi-təsi olmyjan zirqətlərin əvvəlcə bəjuq bir juqsəqlijinə və sonra da dəhəzətli bir bəhranına bəis olırlardı».

Elektrik sənajeindəqi gyryplar:

1900-ncu ilə kədər Felten və Giljom	Lamejjer	Ynion A. E. G.	Simens sqe və kompanja	Zykkert	Gal- Bergman	Kymmer
_____			_____			
Felten və Lamejjer (Umym elektrik kompanjası)		A. E. G.	Simens və Halsqe-Bergman 1910-ynçy ildə Zykkert iflas etmişdir.			
_____		_____				
1912-nci il:						
A. E. G. (Umym Elektrik Kompanjası)		Simens və Halsqe Zykkert				
_____		_____				
1908-inci ildən sıkkı əlakə						

Nəticədə 1900-uncu il böhranından sonra təmərquz mudhiə addımlar ilə iləri qetməyə başladı. 1900-uncu ilə kədər elektrik sənajində jeddi və ja səqqiz «gyryp» var idi; bynların hər birisi bir neçə zirqətlərdən əmələ qəlmiz (onların cumləsi 28 idi) və hər birinin dalında 2-dən 11 -ə qibi bank dyrmyzdy. 1908-1912-ci illərdə by gyryplara kavlızıb, iqi və ja bir gyryp təzqil etdilər: by iz by kajda uzrə qedirdi:

Məşhyr A. E. G. (Uymy Elektrik Kompanjası) beləliqlə bəjujub, 175-200 zirqət üzərində aga olaraq, («iztiraq» usuly ilə) təkribən 1 jarym miljard markalıq bir kapitalı idarə edir. Əcnəbi məmləqətlərdə bynyn 34 mumməssilliji vardır; bynlardan 12 si aksioner zirqətləri olyb da, 10 və bələqə daha çok devlətləri ihatə edir. Hələ 1904-uncu ildə belə ehtimal olynrdy qi, Almanja elektrik sənajei hudyd xaricində jərləzdirmiz oldygy kapital 233 milyon markadan ibarətdir və bynyn Rysjadaql kısmı isə, 62 milyona jakındır. «Uymy Elektrik Kompanjası»-nın kombinasyalı ən bəjuq bir muəssəsə oldygyny səyləməyə hec də ehtijac jokdyr; bynyn jakınlz fabrikasyalı zirqətlərinin saji 16 dır. Bynlar kabel və izoljatorlardan bəzlamız. aftomobil və təjjarə apparatlarına qəlincəyə kədər cur-bəcur zeylər istehsal edirlər.

Laqin Avropa təmərquzu Amerika təmərquzunun bir kısmı olmakda idi. İz by karar uzrə qetmişdir.

«Uymy Elektrik Kompanjası».

Amerika	Tomson Hayston zirqəti Avropa üçün firma təsis edir	Edisson zirqəti Avropa üçün: „Edissonyn Fransız kompanjası“ adlı firmasını təsis edir. By kompanja patentlərini bir Almanja firmasına verir.
Almanja	„Ynion Elektrik Kompanjası“	„Uymy Elektrik Kompanjası“ (A. E. G.)
	„Uymy Elektrik Kompanjası (A. E. G.)“	

By kajda uzrə iqi elektrik «səltənəti» duzəlmiz oldy: Hejning «Elektrik trestinin joly» adlı məkaləsində belə jazır. «Jer uzundə bynlara tabe olmyjan başka bir elektrik zirqəti jokdyr». Azagıdaqı rəkəmlər hər iqi «trest» muəssəsələrinin bəjuqlujundən və ticarətlərindən bəz muxtəsər məlymat verir:

	Məta' tədavulu (miljon marka)	Kyllykçyların saji	Təmiz kazanc (miljon marka)
Amerika (G. E. C.) „Uymy Elektrik Kompanjası“ .	1907—252	28.000	35,4
	1910—298	32.000	45,6
Almanja (A. E. G.) „Uymy Elektrik Kompanjası“ .	1907—216	30.700	14,5
	1911—362	60.800	21,7

1907-nci ildə Amerika və Almanja trestləri arasında dunjanı təksim etməq üçün bir mukavələnama bağlanmışdı. Rəkabət kaldırıldı: «Uymy Elektrik Kompanjası» (G. E. C.) Amerika Kozma Cumhyriyyətləri ilə Kanadanı «qəturur»; Uymy Elektrik Kompanjasına (A. E. G.) Almanja, Avstrja, Rysja, Holland, Danimarka, İsveçrə, Turqjə, və Balkan duzur. Rəsmən hələ təksim edilməmiş «jeni» məmləqətlərə və sənajeyin yeni kışmlarına qirən «kız zirqətləri» hakkında da bəzkaca qizli mukavələnamalar jazılmış oldygy öz-özüne mə'lymdyr. Təcribə və ixtira'ları zirqətlər bir-birilə mubadələ edəcəqləri hakkında da muəjjən kajdalar kojylmyzdyr.

Dunjanın hər tərəfində zə'bələri, numajəndəliqləri, acen-teləri əlakələri olan və neçə milyard markalık kapitalı idarə edən və fe'lən bir vahid olan uymy cihan tresti mukabilində rəkabətin nə dərəcədə muzqul oldygy açıkkasına mə'lymdyr. Laqin iqi kuvvətli trest arasında dunjanı təksim etməqlə, kuvvətlər nisbəti dəjizərsə, jə'ni muharəbə, bəhran və sajirlərdən dolajı dunjanı *jenidən təksim*» etməq imqanı, heç də ehtimaldan qanar ola bilməz.

Belə bir jenidən təksim təcribəsinin və jenidən təksim mubarəzəsinin timsalını, ag nəft sənajeyi bizə qəstərir. Ejdelə by xusysda 1905-inci ildə by sətirləri jazmışdı: «Dunjanın ag nəft bazarı, imdiyə kədər iqi muhum malijyə gyrypları arasında təksim edilib də, haman halda imdiyə kədər davam etməqdədir: bynlardan biri Rokfellerin Amerika «Nəft trestini» (*Standart Oil C-y*) və o biri Baqı, rys nəftinin sahibi, Rotzild və Nobeldir. Hər iqi gyryp bir-biri ilə sıkkı rabitədədir, laqin bynların inhisar vəziyyətinə neçə illərdən bəri bez dyzman təhdid altına almışdır»: 1) Amerika nəft mənbə'lərinin zəifləməsi; 2) Baqıda Mantazefin rəkabətçi firması, 3) Avstrjada, və 4) Rymanjada nəft mənbə'ləri; 5) Muhit dənizinin o biri tajuındaqı, xusysən Holland mustəmləqələrindəqi nəft mənbə'ləri (Inqilis kapitalı ilə belə əlakədar olan çok zənqin, Samuel, və Shell (Zell) (firmaları). Uç son muəssəsələr ən bəjuq olan «Almanja bankı» bəzda olmaqla bəjuq Almanja bankları ilə əlakədardır. By banklar, özlərinə dajak hazırlamak üçün, mustəkil bir syrətdə və plan uzrə nəft sənajeyini inqizaf etdirmizlər məsələn: Rymanjada, Rymanja nəft sənajeyində 1907-inci ildə əcnəbi kapitalı, 185 milyon frank, o cümlədən Almanja kapitalı, 74 milyon frank, zənn olynrdy.

Byrada bir mubarəzə başladı, qi, iktisad ədəbiyyatında

byny haman «dunjajı, taksim» mubarəzəsi deyə adlandırıldı-
lar. Bir tərəfdən Rokfellerin «Nəft trestı» var joky əlinə almak
məksədi ilə Hollandıyın özündə bir «kız zirqəti» təsis etmiş və
Holland Hindistanında nəft mənbə'lərini satın almaga baslayıb,
öz muhum dızmanı, Holland-İngiliz trestı «shellə zərbə çalmak
istəjirdi. O biri tərəfdən də «Almanja bankı» və sajir Berlin
bankları. Rymanjajı «özləri uçun» «saklamaga» çalıdıb, ony
Rokfellerin mukabilində Rysja ilə birləzdirməq istəjirdi. Rokfel-
lerin kapitalı, çok böjuq oldygyndan və qəzəl syrətdə təzqil
edilmiş nəklijjata maliq oldygyndan nəfti alıcılara kolajlıkla
jetirə bilirdi. Mubarəzə kyrtarmalı, idi və 1907-inci ildə «Almanja
bankı»nın tam məglybijjəti ilə də bitdi; «Almanja bankı» iqi
zejdən birini seçməq məcbyrijjəti karzıslında dırmyzdy: ja
miljonlarca zərə lə kojmakla öz «nəft mənafeini təsvijə etməli və
ja tabe' olmalı, idi. By axırlıqı, muvafik qərüb «Almanja bankı»
əzu uçun nəft trestı ilə çok fajdasız olan bir mukavələnama
bagladı. Almanja bankı, by mukavələnama movcəbincə «Ame-
rika mənafei» ziddinə heç bir addım atmıjacagını, əhdəsinə
aldı. Laqin belə bir kejd də jazılmızdı, qi, əqər Almanjada
kanyn movcəbincə nəft devlə t inhisarı, altına alınarsa, muka-
vələnama həqmündən sakit olıyr.

Byradan «nəft kömedjəsi» baslayır. Almanja malijjə kral-
ları,ndan birisi, «Almanja bankı»nın direktory Ton-Gvinner
öz qatibi Stays vasitəsilə nəft inhisarı, ləhinə təbligata baslayır.
By böjuq bankın bütün aparatı, və bütün qeniş, «əlakələri»
hərəqətə qətirilir; Amerika trestinin təzjiki əlejhinə «vətən-
pərvəranə» bagırtıqlar bütün mətəbyatı, doldyryr və 15 mart
1911-də Reixstag deməq olar qi, bir səslə həqumət, nəft inhisarı,
hakkında kanyn lajihəsi hazırlasın deyə karar çıkarılır. Həqu-
mət by «sadə idejanlı» kapır və Amerikalı, tərəfi-mukabilini
aldatmak və devləti inhisar ilə öz izini «duzəltməq» istəjən
«Almanja bankı» ojyny ydmyz qibi qərunur. Almanja nəft
kralları, qələcəqdəqi böjuq kazanclardan və Rysja zəqər fab-
rikçilərinin kazanından qeri kalmıjacak; by kazanclardan
dolajı, kabakcadan ləzzətlər çəqməyə baslayırlar... laqin, əvvə-
lən böjuq Almanja bankları, gəniməti taksim etməq ycyndan
bir-biri ilə ədavətə basladılar və «Diskonto cəmijjəti» «Alman-
ja bankının» tamahqarlık məksədlərini açıb səjlədi. İqinci, hə-
qumət Rokfeller ilə mubarəzəyə qirizməqdən korkdy, çunqu
Almanja Rokfellersiz nəft ala biləcəjindən çok zühələnirdi.
(Rymanjanın nəft istehsalı, çok da böjuq dejidir); üçuncu, Al-

manjanın hərbi hazırlığı üçün 1913-uncu ilin bir milyardlık təxsisatı meydana çıxdı, və bynların nəticəsi olaraq, inhisar məsələsini sonralara köçdylər və hələlik by sərətlə mubarəzədə galibijət Rokfeller tərəfində kalmış oldy.

Berlin məcmyyəsi «Bank» by xusysda jazmışdı, qi, Almanja «Nəft tresti» ilə jalınız elektrik kuvvəsini inhisar altına almak və sv kuvvəsini yeyz elektrinə çöjurməq vasitəsilə mubarəzə apara bilir. Laqin,-məcmyyə byny da ilavə etmişdi, «Elektrik inhisarı, istehsalçıların byna ehtijacı olanda qələcəqdir; haman o zaman qələcəqdir qi, kapının agzını, elektrik sənajeinin jeni bir bəjuq bəhranı, qəsmiz olsyn; o zaman qələcəqdir qi imdi elektrik sənajei «konsernləri» tərəfindən hər tərəfdə tiqilməyə başlanmış və by konsernləri» onlar üçün muxtəlif zəhəldən, devlətlərdən bə'zi muəjjən inhisarlar almaga məcbyr edən, bəjuq və bahalı, elektrik istansijaları, kazanc verməqdən aciz olsynlar. O zaman sy kuvvəsini izə salmaq məcbyrijjəti mejdana çıkacakdır; laqin ony devlət xərci ilə yeyz elektrinə çöjurməq olmyacakdır. Və byna qərə onları, jenə «Devlət kontroly altında olan xusysi inhisara» verməq lazım qələcəqdir, çunqu xusysi sənaje artık bir neçə muamələlər yapıb, özünə bəjuq muqafatlar tə'min etməq muvəffəkijjətinə najil olmyzdyr. Kaljym inhisarında izlər by halda olmyz, nəft inhisarında da belə; elektrik inhisarında da beləcə olasıdır. Almanjada inhisarlar jejjicilərə (mustəhliqlərə) fajda jetirməq və ja heç olmazsa, zəxsi mutəzəbbislər kazancının bir hissəsini devlət kassasına verməq qibi məksədləri heç vakt qudməmişlər və belə nəticələri verməmişlər; onlar jalınız iflasa jakınlaşmış zəxsi sənajei devlət hesabına saglamlaşdırmaq məsləqini jurutmuşlardır. Qəzəl prinsiplər ilə öz qəzlərinin qor olmasına imqan verən bizim devlətci-sosjalistlərimiz jykydan ajılıb, by həkikətləri anlamalı idilər».

Almanjanın byrzyazja iktisadçıları by qibi kijmətli e'tiraf-lar məcbyrijjətində kalmışlar. Malijə kapitalı, dəjrundə xusysi və devləti inhisarların bir - birilə karlıq birləzməsini və onların hər iqisi də bəjuq inhisarçıların dunjajı bəlməq ustundə apardıqları, imperjalist mubarəzəsinin ajrı-ajrı kismını, təzqil etdiqlərini biz byrada azqar qəruuq.

Ticarət qəmiçilijinin belə bəjuq bir dərəcədə artması, dunjanın təksim edilməsini dogyrmışdyr. «Almanjada bəjuq zir-qətlərdən iqisi başkalarından seçilmişdir. Bynlar «Hambyrg-Amerika» və «Zimali Almanja Lojdy» adlı, hər biri 200 milyon

markalıq kapitala (aksiya və obligasja) və 185-189 milyon marka dəjərli paraxodlara malik olan zirqətlər idi. O biri tərəfdən də 1903-uncu ilin yanvarında Amerikada «Bejnəlxalk dəniz ticarəti» kompanjası adlı Morgan tresti təzqil edildi. By trest Amerika və İngiltərənin 9 qəmi kompanjasını birləşdirir və 120 milyon dollarlıq (480 milyon markalıq) kapitala malik olur. Hələ 1903-uncu ildə kazanc təksimi ilə əlakəli olaraq, Almanja zirqətləri ilə by Amerika-İngiltərə tresti arasında dunjavi təksim haqqında mukavəlnənama bağlanmışdı. Almanja zirqətləri Amerika ilə İngiltərə arasında nəklıjət izində rəkabətdən əl çəqdlər; qımə və hanqlı bir liman «verilməsi» dikkətlə təjın edilmiz və umymi kontrol komitəsi təzqil edilmizdi. Belə mukavəlnənama 20 ilin muddətinə bağlanmış, muharəbə zamanı həqmundən duzəcəjini təjın edən bir kejdı də var idi.

Bejnəlxalk rels kartelinin təzqil tarıxı da by məsələnin öjrənizində çok fajdalıdır. İlq dəfə Almanja, Belçika və İngiltərə rels zavodları sənaje izlərinin bəjuq bir duzğunluq zamanı, 1884-uncu ildə belə bir kartel duzəltməq istəmizdilər və ittifaka daxil olan məmləqətlərin içərisində rəkabət olmamasını karara aldıkdan sonra xarici bazarları by kajda ilə təksim etmizlərdi: 66 fajiz İngiltərənin 27 fajiz Almanjanın və 17 fajiz Belçikanın. Hindistan isə, butunluqda İngiltərəyə verilmizdi. Ittifak xaricində kalmız bir İngilis firması əlejhinə umymi muharəbə bazlası, muharəbənin xarcını da umymi satırdan fajiz çıkmak vasitəsilə ədujurlərdi. Laqin by ittifak 1886-ncı ildə, iqi İngilis firmasının ittifakdan çıkması ilə pozıldı. Qləzə çarpan byrasıdır qi, sonraqlı sənaje juqsəqlıjı dəjurlərində də ittifak sazlaşdırılmaga najil ola bilmədilər.

1904-uncu ilin əvvəllərində Almanjanın polat sindikatu təsis edilmizdi; 1904-uncu ilin nojabrında bejnəlxalk rels karteli jenidən by norma ilə həjata bazlasır: İngiltərəyə 53,5 fajiz, Almanjaya 28,83 fajiz və Belçikaya 17,67 fajiz. Sonra da Fransa birinci ildə 4,8 fajiz iqinci ildə 5,8 fajiz, və uçuncu ildə 6,4 fajiz normalarılə, jəni 100 fajizm fevkində jəqyny 104,8 fajiz olmaqla ittifaka daxil olur. 1905-inci ildə Amerikanın «Polad tresti» («Polad korporasjası») və byndan sonra Avstrja və İspanja daxil olurlar. Fogelštejn 1910-uncy ildə jazır: «İmdiqi halda dunja təksim edilib kyrtarmızdır və bəjuq (müstəhliqələr) jejicilər, birinci novbədə də devlət dəmir jolları-madam qi, dunja təksim edilmizdir və onların mənafeini qımsə nəzərə alma-

mızdır-Jupiterin qəjlərində, səmalarında zəjircəsinə jazaja birlirlər».

1909-ıncı ildə təsis edilmiş və istehsal miqdarını, Almanja, Fransa, İngiltərə, Belçika və İspanja fabrik-zavodları qibi beş gıryp arasında dikktlicə bəlmüz bejnəlxalk çinko sindikatını və sonra bejnəlxalk barıt trestini də kejd edəq. By sonıncıyın hakkında Lifman: «By bütün Almanja patlajlı əzaları fabrikalarından təzqil edilmiş və tamamı ilə əsrə müvafik möhqəm bir ittifaqdır qı, özü qibi mutəzəqqil Fransa və Amerika dinamit fabrikaları ilə birlikdə bütün dunjanı, öz aralarında təksim etmişlər» deşir:

Lifmanın hesabınca 1897-inci ildə Almanjanın iştiraqı ilə təkribən 40 və 1910-ıncı ildə 100 bejnəlxalk kartel var imiz.

Bəzən byrzyazja jazıçları bejnəlxalk kartellər hakkında belə bir əkidədədir qı, by kartellər kapitalın bejnəlxalklaşmasında ən ajdın əlamətlərdən birisi oldygyndan, kapitalizm dəjrundə millətlərin asajlı içərisində jazamalarına ymyd bəsləməq imqanı verirlər. By əkidə nəzəriyyətcə tamami ilə hədjan və əməliyyətcə ən alçak oppörtynizmi əxlaksızcasına mudafə edən bir səfsətədir. Kapitalist inhisarların nə dərəcədə bəjumüz oldygyklarını və kapitalist ittifaqlar arasında mubarəzənin nədən dolajlı davam etdiyini bejnəlxalk kartellər qəstərməqdədir. By son qəfijjət isə, çok muhumdur, çünqü by hadisələrin tarixi, iktisadi mənası jalınlı onıncı vasitəsilə anlaşılr, çünqü mubarəzənin *zəqli* dəjizə bilər və dəjima bəzi xusysi və müvəkkəti səbəblərdən dolajlı dəjizməqdədir; laqin mubarəzənin *mahijjəti* isə onıncı *sınlı məzmyny* isə, nə kədər qı, sınlıflar davam etdiqcə, dəjizə *bilməz*. Ona qərə əsrimizdəqi, *iktisadi mubarəzənin məzmynyny* (dunjajlı təksim) bojamak və by mubarəzənin qıah bir zəqilini, qıah da o biri zəqlini qözə sokmak Almanja byrzyazjası uçun əlverişli oldygy anlaşılr. Kaytsqı də by janlızlıga oqramızdır. Byrada məksəd jalınlı Almanja deşil, bəlqə umym dunja byrzyazjasıdır. Kapitalistlərin dunjajlı təksim etmələri onların xusysi zərərətindən tərəməz; bynıncı səbəbi odyr qı, tərərquzdə najil oldyqları dərəcə kazanc almak uçun onları by jol ilə qətməq məbyriyyətinə byrakılır. Bynlar onıncı təksim edərqn, kapitala qərə», «kuvvəyə qərə» təksim edilirlər, çünqü kapitalizm və əmtiə istehsalı sistemində başka bir bələqı usuly ola bilməz. Kuvvə isə, sıyasi və iktisadi inqizafdan asılı olaraq, dəjizməqdədir; ətrafdaqlı hadisələri anlamak uçun kuvvələrin dəjizməsi nə qibi məsələləri həll etdi-

jini bilməlidir. Joksa, by təbəddulatın «xalis» iktisadi olması və ya iktisad *xaricində* (məsələn hərbi) olmaq məsələsi-əhəmiyyətli məsələlərdəndir və kapitalizmin yeni dövrünə nisbətən əsasi nəzərləri dəyişməyə izində heç də əhəmiyyəti yoxdur. Kapitalistlər ittifaqların arasında muamələt və mubarəzənin *məzmununu* həvi məsələnin əvəzində muamələt və mubarəzənin *şəqli* məsələsini (by şəqlil isə, by qun asajizlə sabah asajizsiz; o biri qun jənə asajizlidir) ortaja atmaq səfsətəçi rolyna kədər tənəzzül etməyə deməkdir.

Ən yeni kapitalizm dövrü bizə qəstərir qı, kapitalistlər ittifaqları arasında dunyanı iktisadca təksim etməyə *jolynda* müəjjən munasəbat əmələ qəlməqdədir. Bynynla əlakəli olaraq, siyasi ittifaqlar, jə'ni devlətlər arasında dunyanı ərazicə (toprak e'tibarlı ilə) təksimdən mustəmləqə mubarəzəsindən və təsərrüfat dəjirəsi mubarəzəsindən dolajlı müəjjən munasəbat əmələ qəlməqdədir.

6. Dunyanın böyük devlətlər arasında bölünməsi.

Cografjaçı A. Sypan «Avropa mustəmləqələrinin toprakca inqizafı» hakkında jazmış oldygy qıtabında by inqizafın XIX əsrin axırında nə dərəcəyə çatması barəsində by muxtəsər mə'lumatı verir:

Toprak kitələrindən Avropa mustəmləqəçi devlətlərinə (o cümlədən Amerikaja) məxsus olan fəjiz:

	1876-ncı il	1900-uncü il	Artmışdır
Afrikada	10,8%	90,4%	+79,6%
Polinezyada	56,8 "	98,9 "	+42,1 "
Asjada	51,5 "	56,5 "	+ 5,1 "
Avstraljada	100,0 "	10,0 "	—
Amerikada	27,5 "	27,2 "	— 0,3 "

Sypan by karara qəlir: «By dövrün dikkətə layık bir əlaməti varsa, o da Afrika və Polinezyanın bölünməsidir». Asjada və Amerikada izgal edilməmiş toprak, jə'ni devlətlərdən birinə məxsus olmyjan toprak mövcud olmadığından, Sypanın xulasəsini qənizləndirib belə deməyə lazım qəlirdi: by dövrün dikkətə layık əlaməti dunyanın son və kəti bölünməsindən ibarətdir. Son və kəti o mə'nada dejidir qı, dunya bir daha *jenidən təksim* edilə bilməz, belə bir şey, nə-inqi mümkün, bəlkə də zəryridir. Laqin belə bir mə'na çikarmak lazımdır qı, kapitalist devlətlərin mustəmləqə siyasətini jer uzundə izgal edilməmiş jərləri artık tamamı ilə *zəbt etmişdir*. Dunya ilq dəfə ola

rak ,tamamən təksim edilmizdir; belə qi, byndan sonra jalınlz jenidən təksim edilə bilər qi, by da jıjəsizliqdən «jijə» əlinə qeçməq dejil, bəlqə bir «jijədən» (sahıbdan) o birinə qeçməq deməqdir.

Byna qərə biz umym dunja mustəmləqə siyasətinin əcib bir dəjrunu qeçirməqdəjij; by dəjr (devlət) «kapitalizm inqizafının ən jeni pilləsi ilə» malijjə kapitalı ilə ən sıklı syrətdə baglıdır. Byna qərə əldəqi mə'lymatı mufəssəl bir syrətdə nəzərdən qeçirməlidir qi, bəlqə by vasitə ilə istər imdiqi halda izin vəzıjjetini, istərsə by dəjrun qeçmizdəqilərdən fərklı oldygyny mumqun kədər dögrı anlaja biləq. Ən əvvəl byrada iqi syal ortaja çıkacakdır: mustəmləqə siyasətinin kuvvətlənməsi və mustəmləqə ustundə mubarəzənin qəsəinləzməsi haman malijjə kapitalı dəjrundəmi muzahədə olynır, və by munasəbətə imdiqi halda dunja necə təksim edilmizdir?

Amerika jazıçısı Morris mustəmləqələzdirməq tarixi hakında jazdıqlı qıtabında XIX əsrin cur-bəcur zamanlarında Almanja, Fransa və Inqiltərənin əlində olan mustəmləqələr hakındaqlı mə'lymatı mukajəsə etməjə çalırlı. Onyn əldə etdijı jəqynların xulasəsi bydır:

Mustəmləqələrin bəjuqlıju:

İllər	Inqiltərə.		Fransa.		Almanja.	
	məsahəsi miljon mürəbə mil ilə	əhalıslı (miljon nufus)	məzahəsi miljon mürəbə mil ilə	əhalıslı (miljon nufız)	məsahəsi miljon mürəbə mil ilə	əhalıslı (miljon nufus)
1815—30	?	126,4	0,02	0,5	—	—
1860 . . .	2,5	145,1	0,2	3,4	—	—
1880 . . .	7,7	267,9	0,7	7,5	—	—
1899 . . .	9,3	309,0	3,7	56,5	1,0	14,7

Inqiltərəjə nisbətən mustəmləqə zəbtinin artma dəjru 1860 ilə 1880-inci illər arasına və ən çok bəjuməq dəjru XIX əsrin son 20 illərinə duzur. Almanja və Fransaja nisbətən haman ijirmi illijə duzur.

Inhisarçılardan əvvəlqi kapitalizmin, jə'ni azadə rəkabətin mejdan almıq oldygy kapitalizmin inqizafca ən son dəjru 1860-ıncı və 1870-inci illərə duzdujunu jykarıda qərduq. İmdi isə, biz qəruruq qi, *haman by dəjrdən sonra* mustəmləqə zəbtində bəjuq bir «juqsəqliq» bazlajır və dunjanı toprak e'tibarı ilə təksim mubarəzəsi bəjuq bir dərəcədə qəsəinləzir. Ona qərə kapitalizmin inhisarçıl bir kapitalizm pilləsinə, malijjə kapitalına çəjrilməsi, dunjanı bəlməq mubarəzəsinin qəsəinləzməsi ilə *baglı* oldygy zühəsizdir.

Gobson imperjalizm haqqında jazmış oldygy əsərində 1884-1900-uncu illər arasındaqı dəjru, başlıca Avropa devlətlərinin ziddətli «ekspansja» (topraqı artırmak) dəjru dejə ajırır. Onyn fiqrincə by dəjr içərisində İngiltərə 57 milyon əhali, sı olan 3,7 milyon murəbbə' mil toprak zəbt etmişdir. Başka devlətlərin isə, by dəjurdə zəbt etdiqləri toprak by kədərdir: Fransa 3,6 milyon murəbbə' mil, əhali, sı 36 milyon; Almanja 1, 6 milyon murəbbə' mil əhali, sı 14,7 milyon, Belçika 900 min murəbbə' mil əhali, sı 30 milyon, Portəqiz 800 min murəbbə' mil əhali, sı 9 milyon. Butun kapitalist devlətlərinin XIX əsrin axırında və bilxassə 1880-inci ildən sonraqı dəjurdə mustəmləqə jolynda bogyızmaları xarici siyasət və diplomatja tarixində hər qəscə mə'lym bir faktdır.

İngiltərədə azadə rəkabətin ən parlak dəjru hesab olynan 1840-1860-üncü illərdə, İngiltərənin rəhbərliq edən byrzyazja siyasətçiləri mustəmləqə siyasətinin əlejhinə olyb, mustəmləqələri azad etməji, onların İngiltərədən tamamı ilə ajrılmasını fajdalı və zəryri hesab edirlərdir. M. Ber «ən jeni İngilis imperjalizmi» haqqında 1898-inci ildə jazdığı məkaləsində İngiltərənin devlət xadimlərindən və imperjalizm tərəfdarlarından olan Dizraeli qibi bir zəxsin «Mustəmləqələr bizim bəjnymyzda bir dəjirmən daşdır» demiz oldygyny səjlujur. XIX əsrin sonlarına qəlincə, haman İngiltərədə Sesil Rods və Cyzef Çemberlen əsrin kahramanı sağılır və bynlar da imperjalizmi açılcasına təblig və imperjalizm siyasətini oldykca, hajasızcasına həjatə qeçirirlərdir!

Maraklı byrasıdır qı, hazırqı imperjalizmin xalis iktisadi qəqləri ilə ictimai-sijasi qəqlərinin arasında olan rəbitəni o zamanqı İngiltərə byrzyazjanın sijasi rəhbələri açılcasına qorurlərdir.

Çemberlen imperjalizmi təblig edərəq. «By həkikətən, heq-mətli və kənaətli siyasətdir» dejirdi və İngiltərənin cihan bazarında Almanja, Belçika və Amerika tərəflərindən qərduju rəkabəti qəstərirdi. Kapitalistlər «kyrtylyz inhisardadırlar!»! dejib trestlər, kartellər, sindikatlar duzəldirlər; byrzyazjanın sijaset başçıları da dunjanın təksimə duzməmiş jərlərini ələ qeçirməjə tələsib, onların səslərnə səs verir və-nicat inhisardadırlar-dejirlərdir. Sesil Roda qəlincə by da, ən jakın dosty olan zyryalist Stedin rəvajətinə qərə 1895-inci ildə imperjalizm məf-qyrəsi haqqında Sted səjləmiş qı: «Mən dunən Londonyn Ist-End məhəlləsində (izçi məhəlləsidir) izsizlər jıgıncagına qedib,

orada çərəq, çərəq verin!» bağırışından ibarət olan vəhzi nitikləri ezitdiqdən sonra mənzilimə dogry qəlirqən, qərduqlərimi duzunurdum; by duzunmələr nəticəsində imperjalizmin əhəmiyyəti hakkında əvvəlqindən daha möhqəm bir əkidə hasıl etdim. İmdi mənim amalım ictimai məsələni beləcə həll etməkdir: İngiltərə devlətinin kırk milyon əhalsını təhlüqəli vətəndəz muharəbəsindən mudafə etməq məksədilə biz mustəmləqə siyasətçiləri fabriq və mə'dənlərimizdə husyla qətilən mətalə satmaq və əhalsının fəzlə kısmını jərləzdirməq üçün jeni toprakları zəbt etməlijiq. Mən həmişə demizəm qi, İmperja deməq-karın məsələsi deməqdır. Vətəndəz muharəbəsini istəməzsəniz, imperjalist olmalısnlz».

Miljonçy malijə kralı və İngiltərə ilə Byrlar muharəbəsinə səbəb olan Sesil Rods 1895-inci ildə belə dejirmiz. Dunjada toprak təksiminin və son on illərdə bynynla əlakəli olan dəjiziqliqlərin mümkün kədər dogry bir zəqlini çizmək üçün Syran tərəfindən butun dunja devlətlərinin mustəmləqəsi hakkında jazılmış və adı jykarda səjlənmiz əsərdəqi mə'lymatdan istifadə edəq. Syran 1876 və 1900-uncu illəri almışdır; biz isəq, 1876-nci ili, çunqu gərbi Avropa imperjalizminin inhisardan əvvəlqi dəjru by tarıxda öz təqamulunu bitirmizdir və 1914-uncu ili əlak da Syranın rəkəmləri əvəzinə hygnerin «cografi, və istatistik cədvələrində» daha jeni rəkəmlər iktibas edəq. Syran jahlılz mustəmləqələri nəzərə almışdır. Biz isəq, dunjanı təksim izinin ən muqəmməl bir zəqlini qəstərməq üçün bynlara bir daha gejrı mustəmləqə və *jarım* mustəmləqə məm-Bəjuq devlətlərin mustəmləqəsi (məsahjəsi milyon mürəbbə qilamətro ilə və əhalsı milyon nufys ilə qəstərilmişdir).

	Mustəmləqələr				Metropolja		Jəqyny	
	1876-nci il		1914-uncu il		1914-uncu il		1914-uncu il	
	Məsahə	Əhalı	Məsahə	Əhalı			Məsahə	Əhalı
İngiltərə	22,5	251,9	33,9	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Rysja	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Fransa	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Almanja	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Amerika	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,0	106,7
Japonja	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,7
Cəmsi 6 devlətin	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Bazka dəvlətlərin (Belçika, Holland və sajirə mustəmləqələri)							9,9	45,3
Jarım mustəmləqələr (Iran, Çin, Turqjə)							14,5	361,2
Bazka məmləqətlər							28,0	289,0
Butun dunja							133,9	1.657,0

ləqətləri ilavə edib, bynların da haqqında muxtəsər bir mə'lumat verməyi fəjdalı hesab ediriq.

Jarım mustəmləqə məmləqətlər səjlədiqə biz İranı, Çini və Turqijəni nəzərdə dytyryk. Bynlardan birincisi deməq olar qi, tamamı ilə mustəmləqə olyb kyrtarmızdır; iqi sonynçylar isə, olmaqdadırlar.

By rəkəmləri alırlık: (60-ncı səhifədəqi cədvəl).

XIX əsir ilə XX əsrin arasında dunja bələqusu «tamamı ilə kyrtarmı» oldygyny biz byradan əzqar qəruruq. 1876-ncı ildən sonra mustəmləqə topraqı çok artmızdır: 40 milyon mürəbbə' qilometro oldygy halda 65 miljona çıkmızdır; deməli bir jarımdan çok artmızdır. Altı bəjuq devlətin toprag artımı 25 milyon mürəbbə' qilometroja kədərdir, by isə, Metropoljanın məsahəsindən 1 jarım dəfə artıkdır (16 jarım milyon) 1876-ncı ildə *uç* devlətin mustəmləqəsi jokdyr; dördüncü devlət-Fransaja qəlinçə, bynynqy, da jok qibi idi. 1914-uncü ilə qəlinçə by dört devlət 14,1 milyon mürəbbə' qilomertro məsahədə və 100 milyon, nufys əhalıdan ibarət, bir mustəmləqəyə maliq oldy. Deməli qi, Avropanın məsahəsindən 1 jarım dəfə artıq olan bir topraqı əllərinə saldılar. Mustəmləqəni bəjutməq izində çok bəjuq bir barabarsızlık muzahədə olynır.

Fransa, Almanja və Japonja qibi məsahə və əhalı e'tibarı ilə bir-birindən az təfavutlu *uç* devləti alıb, onların mustəmləqələrini mukajəsə edərsəq, qərəriq qi, bynlardan birincisinin mustəmləqəsi başka iqisinin mustəmləqəsi cəmindən *uç* kat artıkdır. Malijə kapitalı mikdarı e'tibarı ilə də dərün əvvəllərində Fransa, diqər iqi devlətdən birliqdə zənəqin idi. Mustəmləqə zəbt etməq izinə jalınlıq iktisadi zərəjətdən başka, by zərəjət əsas olmaq uzrə, bə'zi coqrafi zərəjət də tə'sir edir. Sonra on illərdən bəri dunjanın hamarlanması və cür-bəcür məmləqətlərdə bəjuq sənəjəin mubadələ və malijə kapitalının tə'siri səjəsində həjət və təsərrufat zərəjətinin barabarlaşması nə kədər kuvvətli davam etmiş olsa da, jənə by dajırada bəjuq fərklər qərünməqdədir; by altı devlət arasında biz bir tərəfdən kapitalistliq e'tibarı ilə qənc və çok sürətli bir syrətdə tərəkki etmiş, Amerika, Almanja və Japonjanı, o biri tərəfdən də əsqi kapitalist inqizafına mənsyb olan devlətləri (Fransa və İngiltərəni) qəruruq qi, bynların inqizafı son illərdə jykarıdaqılara nisbətən daha ağırdır. Uçuncu bir tərəfdən də iktisadca ən qeridə kalmıq Rysja devlətinə qəruruq qi, byrada jeni kapita-

listliq imperjalizmi kapitalistliq döjründən əvvəlqi munasəbat tory ilə sarılıdır.

Bəjuq devlətlərin mustəmləqələri ilə barabar qıçiq devlətlərin xırda mustəmləqələrini də qəstərdiq. By sonynqylar isə, deməli, imqan və ehtimal kəbilindən olan jeni mustəmləqə bələqusundə hədəf (objekt) olacaklardır.

By qıçiq devlətlərə, öz mustəmləqələrini əllərində saklaja bilmələrini imqan verən bir vasitə varsa, o da bəjuq devlətlər arasındaqlı ədavət, mənafe ziddijəti və iləx... dir qi, by mustəmləqələri təksim etməyə imqan vermir. «Jarım mustəmləqə» halında olan devlətlərə qəlincə, bynlar təbiətin və cəmiyyətin bütün sahələrində təsaduf edilən bir muvəkkəti «qəçid zəqilləri» əmsalını təzqil edirlər. Malijjə kapitalı, bütün iktisad və bejnəlxalk munasəbatda elə muhum və qəsəqin bir kuvvədir qi, byna hətta tamami ilə sijasi istiklalijjətə maliq olan devlətlər də belə tabə olarlar və dogrydan da olmaqdadırlar: bynyn misalını biz by saat qərəcəjiq.

Laqin byrası da mə'lymdyr qi, tabe edilən məmləqət və millətlər by tabiijjətlə barabar öz istiklalijjətini də itirmiz olsalar, malijjə kapitalı, uçun elə bir tabiijjət əlverişli olar və çok fajda verər; jarım mustəmləqə məmləqətlər by izdə «ortalıq» təzqil edirlər, jerdə kalan topraklar təksim edilmiz oldygyndan by jarım mustəkil məmləqətlər ustundə aparılan mubarəzələr, malijjə kapitalı, döjründə daha da ziddətli olmalıdır.

Imperjalizm və mustəmləqə sijasəti kapitalizmin jeni pilləsindən əvvəl və hətta kapitalizmdən əvvəl belə var idi. Əsarət və məhqymijjət üzərində kyrylmyz olan Roma belə mustəmləqə sijasəti aparırdı və imperjalizm jurudurdu. Laqin imperjalizm hakkındaqlı «umymi» muzaqərata qirizənlər ictimai iktisadi təzqilatın əsas fərklərini ynytdygyndan və ja bynları iqinci sırada byrakdıqlıdan bizzəryrə bəjuq Romanı, bəjuq Britanja ilə mukajəsə qibi, bəzbogazlıga kapılırlar. Hətta kapitalizmin *qəçmiz* döjurlərinə mənsyb kapitalist mustəmləqə sijasəti ilə malijjə kapitalının mustəmləqə sijasəti arasında belə bəjuq fərklər vardır.

Jeni kapitalizmin başlıca xusysijjəti bəjuq muəssəsə sahiblərinin inhisarçı ittifaqları tərəfindən jurutduju haqimijjətdən ibarətdir. Xam materjalın *butun* mənbə'ləri zəbt edilib də, bir əldə toplanırsa, by inhisarlar daha da məhqəm olar. Bejnəlxalk kapitalist ittifaqları, dyzmanının əlindən bütün rəkabət imqanını almak jolynda, dəmir və nəft mənbə'ləri olan top-

rakları, satın almak jolynda var kuvvələri ilə necə-tələz etdiqlərini qərduq. Rəqib ilə aparılacaq mubarəzədə gələbəji təmin etməq üçün mustəmləqəyə maliq olmaq qafidir. Çünqü by vasitə ilə dyzmanın butun mudafəə jolları, hətə onyn devlət inhisarı, kanyny vasitəsilə korynmak, joly belə qəsilmiz olyr. Kapitalizmin təqamulu nə kədər juqsəq olyrsa, xam materjalın azlığı da o dərəcədə özunu bildirər; rəkabət və butun dunjada xam mal mənbə'ləri dalınca jujuruzmə nə kədər qəsəqin olyrsa, mustəmləqə zəbti jolynda aparılan mubarəzə də o dərəcədə kizglin olar.

3ilder jazır: «Bə'zi zəxslərin fiqrincə» isbat edilməmiş olsa belə, ikrar edəq qi: sənaje və zəhər əhalisizliğin artması, az-çox jakın bir zamanda təsaduf edə biləcəq bir mumanəət varsa, o da ərzak azlığı dejil, sənaje üçün qərəqli olan xam mal azlığı olacaktır. İmdiliqdə də məsələn: agac azlığı və onyn bahalanması, qəon (dəri) azlığı və toxycylyk sənajei üçün xam materjalın azlığı qəsəqinləzməqdədir. İstehsalçılar ittifaqları, butun dunja təsərrufatı mikjasında, qənt təsərrufatı ilə sənaje arasında da bir muvazənə jaratmaq istəjirlər. Byna misal olaraq, sənajecə zənəqin, bir neçə devlətlərdəqi ipliq fabrikçiləri ittifaqlarının, 1904-uncu ildən həjata bəzlamış ittifaqlını və sonra by zəqildə 1910-ynəy ildə tə'sis edilmiz Avropa qəntən əjirənlər ittifaqları qibi ittifaqlar ittifaqlını qəstərməq olar».

Jəkindir qi, by qibi vakiələrin əhəmiyyətini byrzyazjaja reformistləri zəifləzdirməyə çalırlar. Onlar dejirlər qi: xam mal «bahalı və korkyly» olan mustəmləqə siyasəti jurutməqsizin də azadə satış bazarında tapmaq «mumqun olardı» xam mal bazarını, umymən qənt təsərrufatı zərajitinin «sadəcə» jaxzılazdırması ilə də artırmak, «mumqun olardı». Laqin, by qibi sözlər imperjalizmi mudafəədən və ony rənəqləməqdən başka bir zəj dejildir. Çünqü by fiqir jeni kapitalizmin başlıca xusy-sijjəti olan inhisarı ynytmak üzərində əsaslanır. Azadə satış bazarı qet-qədə əhəmiyyətini itirir, inhisarçı sindikatlar və trestlər qundən-qunə ony sızıldırır; qənt təsərrufatının zərtlərinin «sadəcə» jaxzılazdırılması isə, qutlələr vəziyyətinin jaxzılazdırılmasına, əməq hakkının artmasına və kazancın azalmasına səbəb olyr, mustəmləqə zəbt etməq əndizəsi jerinə qutlə vəziyyətinin kajgıslını çəqən trestlər, jalınız, reformistlərin xuljasından ola bilər «başka heç bir jerdə jokdyr».

Maliyyə kapitalı üçün, jalınız qəzf edilmiz xam mal mənbə'ləri dejil, bəlqə qəzfi mumqun olan mənbə'lər belə əhəmiyyətlidir;

çünqu texnika, zamanımızda oldykca surə'tlə inqizaf etməqdədir və byna qərə də by çünqu jaramaz topraklar, jeni usyllar qəzf edilirsə, və by jolda bəjuq xarclar kojylrsa, sabah bir jarar hala qətirilər (byny da bəjuq bir bank mühəndis və agronomlardan mutəzəqqil bir hejət vasitəsilə əmələ qətirə bilir). Mə'dən qəzfijjatında xam mal izlənməsində və istifadəsindəqi jeni usyllar da by hal uzrədir. By isə, malijə kapitalında təsərrüfat dajırasını və hətta umymən toprağını bəjuqləzdirməyə bir təmajul dogryr. Qələcəqdəqi (imdiqi halda dejil) «mumqunatdan» olan kazanclarını və inhisarın sonraqi nəticələrini nəzərə alarak, trestlər öz əmlaqlını iqi və uç kat kijmətlə kapitallaşdırırlar, qibi malijə kapitalı da umymən imqan daxilində olan xam mal mənbə'lərini nəzərə alarak, dunjanın təksim edilməmiş son parçalarını və ja təksim edilməzlərini jenedən təksim jolynda davam eməqdə olan kızıqlı mubarəzədən qeri kalmamak üçün harada və necə olyrsa-olsyn mumqun kədər çok toprak zəbt etməyə çalırlar.

Inqiltərə kapitalistləri öz mustəmləqələrində, - Misirdə və Ryslar da öz mustəmləqəsində, jə'ni Turqustanda, pambık məhsulyny artırmak jolynda hər cur çalızmakdan qeri dyrmyrlar (1904-uncu ildə Misirin 2,3 milyon hektar jararlı toprağından 0,6 milyony, jə'ni dördtə birindən artıqlı pambık tarlası idi) çünqu by vasitə ilə onlar öz əcnəbi rəkiplərinə galib qələr, xam mal mənbə'ləri inhisarını kolajlıqla əldə edər və kənaətli, kazanlı, bir toxycylyk tresti təzqilinə asanlıqla najil olyb, by kajda ilə e'mal və istehsalın butun pillələrini bir əldə toplyja bilirlər.

Kapital ixracının mənfəətləri də fajdası da ejni syrətlə mustəmləqə artırmak məksədini tə'kib edir, çünqu rəkibi ortadan qəturmaq, satıl, özünə tabe' etməq, muvafik «əlakələri» məh-qəmlətməq və başka by qibi zəjlər mustəmləqə bazarında daha asanlıqla baza qəlir (bə'zən də jalınız by jol ilə mumqun olar).

Malijə kapitalından dogan iktisad - xaricindəqi ustəliq (надстройка) və by kapitalın siyasəti və məfqrəsi mustəmləqə zəbt etməq təmajulunu daha da kuvvətləndirir. Hilferding: «Malijə kapitalının istədiji azadəliq dejil, haqimijjətdir» dediqdə çok haklıdır. Fransa byrzyazja jazıçılarından birisi də Sesil Rodsyn jyxarıda səjləmiş oldygymyz fiqirini təqmil etməq jolynda dejir qi, əsrimizdəqi mustəmləqə siyasətinin iktisadi səbəblərinə ictimai səbəbləri də ilavə etməq lazımdır: «həjatın qet-qədə ağırlaşması, jalınız işçilər qutləsini dejil,

bəliqə orta sınıfları belə sıxmaq və əzməq dərəcəsinə ağırlaş-
ması və çətinləzməsi bütün əsqi mədəniyyətli məmləqətlərdə
bir səbirsizliq, bir kılıclanma, bir ədavət dogyrmakdadır;
muəjjən sınıf çərçivəsindən quc ilə çıxarılan enerzini bir izə
calamak və məmləqət içərisində patlajlız olmasın deyə, by ener-
ziyə məmləqət xaricində bir fəalijət, bir iz verməq lazımdır».

Madam qi bəhsimiz kapitalist imperjalizmi dəjrunun mus-
təmləqə siyasəti ətrafındadır, byny da deməq lazımdır, qi dun-
janı iktisadi və sijasi cəhətcə bəluzdurməq ustundə bəjuq devlət-
lər arasında mubarəzə tərədən malijyə kapitalı və byna muvəf-
fəkijət qəstərən bejnəlxalk siyasəti, devlətlərin bir - birinə tabe'
və məhtac olmasında bir çök *qeciğ zəqilləri* dogyryr. By dəjrə
məxsys olan tiplərin sajl jalınlz mustəmləqə sahibı olan iqi
əsas devlətlər gyrypy və onların mustəmləqələri ilə bitməz;
bynlardan başka siyasətcə rəsmən istiklalijjetini hiiz etməqlə
barabar, fe'lən: malijyə və diploması cəhətdən başkalarından
asılı olan məmləqətlərin cur-bəcur tabeijjet zəqilləri də by tip-
lərdəndir. By zəqillərdən birisini-jarım mustəmləqəni biz iyxa-
rıda qəstərdiq. O birinin timsalını da məsələn: Arzentinadır.

Zylse-Geverntis Britanja imperjalizmi haqqında jazmış
oldygy əsərində dejir: «Cənybi Amerika, bilxassə Arzentina,
Londondan malijyə cəhətcə o dərəcədə asılıdır qi, ona İngilis
ticarət mustəmləqəsi deməq cəjizdir. İngiltərə tərəfindən Arzen-
tinada jərləzdirilmiz İngilis kapitalının mikdarını. Byenos-
Ajresdəqi Avstrja-Macar konsylynyn 1909-cy tarixində ver-
diji mə'lymata qərə 3ilder 8 ³/₄ miljard frank tə'jin edir.
By vəchilə İngiltərənin malijyə kapitalı (və kapitalın dogryçy
dosty olan diplomatja) Arzentina byrzyazjası ilə və bynyn bu-
tun iktisadi və sijasi həjatını idarə edən dajrlalar ilə nə dərə-
cədə məhqəm bir «*əlakə*» bağlamış oldygy ny anlamak çətin
dejildir.

Tabeijjetin başka bir zəqilini də bizə Portiqiz tabeijjeti
qəstərməqdədir, qi by da sijasi istiklalijjet varıglı ilə malijyə
və diplomatik tabeijjetindən ibarətdir. Portiqiz mustəkil bir
devlət olmaqla barabar, İspanja varislijindən tərənmiş muha-
rəbə zamanından bəri (1700-1714) iqi juz ildən artıkdır qi İn-
qiltərə himajəsi altında jazamakda davam edir. İngiltərə öz
dyzmanları, Fransa və İspanja ilə mubarəzədə öz mevkeini
məhqəmləzdirməq xatirəsi uçun Portiqizi və onyn mustəmləqə-
lərini müdafə edirdi və bynyn mukabilində ticarətcə fajda qə-
turur, əmtiə və kapitalını Portiqizə və onyn mustəmləqələrinə

ixrac etməq üçün imtiazlar alır və Portiqizin liman və adalarından və kabellərindən (jer altı telegraf və telefon xətləri) istifadə edir idi. Bir çox böyük və qıçıq devlətlər arasında bycur munasəbat həmişə qorulmuşdursə də ancak kapitalist imperjalizmi döjündə by bir umymi sistem zəqilini almı3 və «dunjajı təksim» munasəbatının bir kışmını təzqil etməqlə barabar bütün dunja malijjə kapitalı muaməlatının birər parçalarını təzqil edirlər.

Dunjajı təksim məsələsini bitirməq üçün byny da səjləməq lazımlı qəlir; by məsələni tamamı ilə açıkkasına və muəjjən bir syrətdə mejdana çlxaran jalınlı XIX əsrin axırında və XX-ci əsrin ibtidasında İspanja-Amerika muharəbəsindən sonra jazılmlı3 Amerika ədəbijjatı ilə İngiltərə-Byr muharəbəsindən sonra qəlmiz İngiltərə ədəbijjatından ibarət dejildir; by vakiəni sistem uzrə tənqid edən jalınlı3 Britanja imperjalizmini hər qəsdən artıq «kışkanccasına» təkib etməqdə olan Alman ədəbijjatı dejildir, Fransa və byrzyazja ədəbijjatında da by məsələ qifajət dərəcədə muəjjən, byrzyazja nukteji-nəzəri jol verə bildiji kədər qeniz bir syrətdə kojylmyzdyr.

«XIX əsr axırlarında sijasi və ictimai problemlər» adlı qitabın muəllifi, tarixçi, Drioja istinad edib də o qitabın «Böyük dövlətlər və dunjajı təksim» sərlevhəli fəslində jazılmlı3 by sətirləri qəstərəlim: «Son illər içərisində dunjadaqlı böz jərlərin Çindən başka hamıslı 3imali Amerka və Avropa devlətləri tərəfindən izgal edilmişdir. Byndan dolajı bir neçə ixtilaflar uz vermiz və nufyrlar jərlərini dəjjizmişlər; bynlar isə jakın zamanda kopacak daha dəhşətli patlajlızların əlamətidirlər; çunqu tələsiməq lazımlı qəlir; özünü təkmin etməmiş olan millətlər bir daha öz hissələrini almamak, və qələcəq (jəni XX) əsrin ən əhəmiyyətli izlərindən birisi olan muhum toprak istismarında iztiraqa najil olmaq qibi bir korky karışında dyryrlar. Bynyn uçundur qi son zamanlar bütün Avropa Amerka öz mustəmləqələrini bəjutməq qibi XIX əsir axırlarına məxsys olan by döjru qəstərən «imperjalizm» xəstəlijinə kapılmlı3lar». Muəllif byny da ilavə edir qi: «By dunjajı təksim izində, dunjanın qeniz bazarlarını zəbt etməq üçün devlətlərin by mudhi3 jujuru3məsində XIX əsirdə jazılmlı3 imperjaların munasib kuvvələri by imperjaları mejdana qətirən millətlərin Avropada dytdygy movke'inə heç də muvafik *dejildir*. Avropada birinci jə dytan və xalkların mukəddəratını təkjin edən devlətlər ejni syrətlə də bütün dunjada birincilijə maliq *dejildirlər*. Vakta qi mustəmlə-

qə e'tibarı ilə bəjuqluq tamajulu və hesaba alınmamış sərvətlərə jejlənməq ymydy Avropa devlətlərinin mutənasib kuvvələrində bir tə'sir byraxacak oldy-o zaman, Avropanın öz siyasi zərtlərini belə dəjizmiş olan mustəmləqə məsələsi, ja-da istərsəniz «imperializm» by zərtləri qet-qədə daha bir çok dəjizliqlərə ogratacaktır.

7. Imperjalizm, kapitalizmin xusysi bir pilləsi qibi.

Jykarıda imperjalizm hakkında səjlənilmiş bəjanatı imdi bir jərə toplamak, ondan bir jəqyn hasil etməq fiqirində olmalıjk, Imperjalizm umymən kapitalizmin əsas xassələrinin dogrydan-dogryja bir məbə'di olyb, inqizaf etmiş və bəjumuzdur. Laqin kapitalizm qenizlənilib, muəjjən və juqsəq bir dərəcəyə çatdıgı zaman kapitalist imperjalizminə çəjruldu; by zaman kapitalizmin bə'zi əsas xasijjətləri özünə zidd olyb, butun xətlər üzərinə kapitalizmdən daha juqsəq bir ictimai-iktisadi usyla qeçid dəjrunun qəlmiz oldygyny qəstərən əlamətlər zahir oldy. By iz də iktisadca əsasi zəj azadə kapitalist rəkabətinin kapitalist inhisarlara çəjrulməsindən ibarətdir. Azadə rəkabət kapitalizmin və umymən əmtiə istehsalının başlıca xasijjətidir; inhisar isə, azadə rəkabətin busbutun əqsi və ziddidir. Laqin by rəkabət qəzumuzun karzılında inhisara əvəz olynmaga başlajıb, bəjuq istehsallar jaratmaga, qicəqlərini ortadan kaldırmaga, bəjuqlərini daha bəjuqləri ilə əvəz etməjə dogry addım basdı və həm kapitalın, həm də istehsalın təmərquzunu o dərəcəyə qətirdi qi, byndan öz əlində milyardlarca kapital saklajan on, ijirmi bankın sənaje ilə kavızan kapitalları, trest, kartel, və sindikatar inhisarı tərəməjə başladı. Azadə rəkabətdən dogylmyz by inhisarlar ejni zamanda rəkabəti kaldırmıjkıb, onyn fevkində, onynla barabar jazamakda davam etdiqlərindən bir para çok qəsəqin və muhum ixtilaflar, ziddijjətlər və xusymətlər tərətməqdədir. Inhisar, kapitalizmin daha juqsəq bir usyla qeçməsi deməqdır.

Əqər imperjalizmin ən muxtəsərcə tə'rifini səjləməq lazım olsa idi, belə deməq lazım qəlirdi: imperjalizm kapitalizmin inhisar pilləsidir. Belə tə'rif ən muhum və başlıca tərəfi qəstərmiz olardı. Çunqu bir tərəfdən malijjə kapitalı sajca çok az olan bir neçə bankların inhisarçı, sənajeçilər ittifaqlarının kapitalı ilə kavızmış bank kapitalından ibarətdir; o biri tərəfdən də dunjajı təksim etməq edməq hələ heç bir özqə kapitalist devlət tərəfindən dytylmamış əlqələrə mumanətsizcəsinə jijlənməq,

mustəmləqə siyasətindən axıra kədər təksim edilmiz dunjaja inhisar kajdası ilə sahib olmaq, mustəmləqə siyasətinə qeçməq deməqdir.

Laqin çok muxtəsər tə'riflər, məsələnin muhum tərəflərini qəstərməqdə əlverişli olsa da, onların içindən tərif edilən hadisənin muhum xasijətlərini çikarılıb da ayrıca izah etməjə ehtijac oldygy uçun çok da qafi dejildir. Hər hanql biz tə'rif, hadisənin tam inqizafında onyn ətraflı əlakələrini qərəjincə qəstərməqdə aciz oldygy uçun, tərifin əhəmiyyəti məzryt oldygyny nəzərdə dytyb, imperjalizm məfhymyna elə bir tə'rif verməlijiq qi, onyn by bez əsas əlamətlərini qəstərmiz ola bilsin: 1) istehsalın və kapitalın təmərquzu qi, by da təsərrufat həjatında kət'i bir rol ojnamakda olan inhisar dogryr; 2) bank kapitalı ilə sənaje kapitalın kavlızması qi, by da malijə olgarzisi tərədən malijə kapitalıdır; 3) Əmtiə ixracında fərqli olaraq, kapital ixracı daha bəjuq əhəmiyyət qəsb edir, 4) kapitalistlərin dunjajı təksim edən inhisarçıl ittifaqları təzqil olynır; 5) ən bəjuq kapitalist devlətlər tərəfindən dunjanın toprak təksimi kyrtarmız olyr. Imperjalizm, kapitalizmin öz inqizafında elə bir pilləjə varmız olmasına dejilir qi, inhisar və malijə kapitalı haqimijjəti kyrylmyz ola, kapital ixracı bəjuq bir əhəmiyyət qəsb etmiz ola, bejnəlxalk trestlər öz aralarında dunjajı təksimə bəzlamız olalar və bəjuq kapitalist devlətlər arasında dunja topraglının təksimi bitmiz ola.

Imperjalizmin tə'rifində iktisad əsaslı məfhymaların nəzərə almakdan başka kapitalizmin muəjjən pilləsi umymən kapitalizmə nisbətən nə qibi tarixi bir movke' dytdygy və ja imperjalizmin və izçi hərəqatındaqi iqi əsas jollarının munasəbəti də tə'jin edilirsə, o zaman imperjalizmi başka bir zəqildə tə'rif etməq mumqun olar.

Bizim jykarıda dərc etdijimiz tə'rif by e'tibar ilə qamil dejildir. Belə bir tə'rifi biz azagıda qərəcəjijiq. İmdiliq byrasının deməq lazımdır qi, qəstərdijimiz mə'nada duznulən imperjalizm zühəsiz kapitalizm inqizafının başka bir pilləsi deməqdir. Imperjalizm hakkında okycylarda mumqun kədər əsaslı bir təsəvvur jaratmaq uçun biz kapitalizmin jeni iktisad usylynda zühəsiz muəjjən edilmiz, vakiələri e'tiraf məcbyrijjətində olan *byrzyazja* iktisadçılarında mumqun oldykca bir çokynyn fiqrini kəsdən dərc etməjij lazımlı bildiq.

Bank kapitalı nə dərəcədə artmız oldygyny sajn sambala qeçməsi nədən ibarət oldygyny və inqizaf etmiz kapitalizmin

imperjalizmə çöjruməsini qəstərə bilən mufəssəl istatistik mə'lymatı da by məxsədlə dərc edilmizdir. Təbiətdə və cəmiyyətdə bütün sərhad və sınırlar məzyt oldygy, və bir jerdə dyryb donmadıgı mə'lymdyr; byna qərə də imperjalizmin «kətijən» hanqı bir tarixdə və ja hanqı bir on illər muddətindən tamami ilə kyryldygyny, oldygy qibi qəstərməq bərasında mubahəsə açmagın qulunc bir zey oldygyny subyta hacət jokdyr.

Laqin imperjalizmin tə'rifi hakkında mubahəsəyə qirizməq lazımlı qəlir; və ilq novbədə belə mubahəsəyə II Bejnəlmiləl dəjru dejilən dəjrun (jə'ni 1889-dan 1914-uncu il arasındaqı 25 illiq muddətin) marksizm nəzəriyyəçisi, Kaytsqi ilə qirizməlidir.

Jykarıda qəstərdijimiz imperjalizm tə'rifinin əsas ideyası, karzısına Kaytsqi 1914-uncu və həttə 1915-inci il nojabrında kəti sərətdə bir çıklıda bylynmyzdyr. Kaytsqi o zaman demizdi qı imperjalizm təsərrufat «səfhəsi» və ja pilləsi dejil, bələqə bir siyasətdir, malijə kapitalı tərəfindən «tərcih» edilən «və munasib qərulən bir siyasətdir; qıya imperjalizmi «hazırqı kapitalizm», ilə «ejni zey sajmak» olmaz, əqər imperjalizmin mə'nası kartellər, himajə usuly, malijəçilər haqimijjəti və mustəmləqə siyasəti qibi «hazırqı kapitalizm hadisələrindən» ibarət olmyz olsa idi, o zaman imperjalizmin kapitalizmdən ətru zəryri olmaq məsələsi «boz qəvzəqdən başka bir zey olmazdı». Çünqu o zaman «təbiidir qı, imperjalizm kapitalizmdən ətru həjəti bir zəryrətdir, deməq lazımdır qəlirdi» və iləx.... Kaytsqinin fiqirini daha açıq bir syrətdə ifadə etməq üçün, onyn izah etdijimiz fiqirlər əlejhinə çıkarmıq oldygy imperjalizm tə'rifini byrada qəstərəcəjiq. (Çünqu neçə illərdən bəri by qibi idejaları bəsləjən alman marksitləri tərəfindən ezidilməqdə olan e'tirazların markizmdə muəjjən bir aklınlı oldygy Kaytsqijə çokdan bəri mə'lymdyr).

Kaytsqinin tə'rifi bydyr: «Imperjalizm çok muqəmməl bir syrətdə inqizaf etmiş olan sənaje kapitalizminin dogrydygy bir məhsyldyr. Imperjalizm byndan ibarətdir qı, hər hanqı bir kapitalist və sənaje'li millət, oldykca çok agrar (by sözu Kaytsqi əzu cızmızdır) əlqələrini bynların əhalisi hanqı bir millətə mənsyib oldygyna bakmıq özünə mal etməq jolynda çalışmaktadırlar».

By tə'rif heç də dogry dejildir, çünqu by bir tərəflidir, jə'ni başlı - başlınadır. Çünqu təqcə bir milli məsələni ajırır, (hər çənd by məsələ istər əzu-əzunə, və istərsə imperjalizmə munasəbəti e'tibarlı ilə bəjuq bir dərəcədə əhəmiyyətlidir). Başlı-

bazına və *janlız* olaraq ony *jalnız* başka millətləri ilhak edən devlətlərin sənaje kapitalı ilə bağlayır və haman dərəcədə də janlız və bazı-bazına bir syrətdə agrar əlqələrin ilhak məsələsini ortaja koyır.

Imperjalizm, ilhak etməq təmajuludur. Kaytsəqi verdiji tərifin *sijasi klsmı* by imiz. By dogrydyr, laqin qamil dejildir, çunqu sijasətcə imperjalizm umymən irticaa və zorlamaja mejl etməq deməqdir. Byrada bizi maraklandıran Kaytsəqinin öz tərifinə daxil etdiji *iktisad* cəhətidir. Kaytsəqinin tərifindəqi janlızlıklar lap qəzə qirir. Imperjalizmin xəsijjətini qəstərən sənaje kapitalı *dejl, malijjə* kapitalıdır. Fransada haman sənaje kapitalının zəifləzməsi ilə barabar malijjə kapitalının çok tezliqcə artması, 80 inci illərdən bəri ilhakçılık (mustəmləqəçiliq) sijasətində bəjuq bir qəsqinliq dogrydygy təsadufi dejildir. Nəinqi *jalnız* ziraət əlqələrini, hətta sənajeli əlqələri belə ilhak etməq təmajulu haman imperjalizmin xassələrindəndir. (Almanjanın Belçikaja nisbətən və Fransanın Lotarınqaja nisbətən tamahl); çunqu əvvəllən: dunjanın təksimi kyrtarmamı, oldygyndan *jeni təksimdə hər hanqı* bir topraga olyrsa, olsyn, əl yzatkmaq məcbyriyyəti vardır və iqinci, bir neçə bəjuq devlətlərin haqimijjət (heqemonja) jolynda bogyzmaları, jə'ni o kədər də öz haqimijjəti uçun dejil, bəlcə duzmənini zəifləzdirməq və onyn haqimijjətini sındırmak uçun çalızmaları imperjalizm uçun çok əhəmiyyətlidir (Almanjanın Belçikanı, İnqiltərə karzısında və İnqiltərənin isə Bagdadı, Almanja karzısında istinadqah duzəltməsi qibi).

Kaytsəqi bilxassə və dəfələrlə İnqiltərəjə izarə edir: sanqı, bynlar imperjalizmin sırf sijasi mə'nada Kaytsəqinin səjlədjij qibi duzunmuşlərmiz. İnqiltərədən Hobsonyn 1902-inci ildə «Imperjalizm» adlı çıkmış bir əsərini alıb okyjyryk.

«Jeni imperjalizm ilə əsəqi imperjalizm arasında iqi fərk vardır: biri bydyr qi, bəjuməqdə olan bir imperjanın təmajulu jerinə, jeni imperjalizm musabəkədə olan bir neçə imperjaların nəzəriyyəti və əməliyyətinə koyır qi, bynlardan da hər birisinin məksədi özünü sijasətcə qenizləndirməq və ticarət kazanclarına najil olmaqdır. Iqinci fərk isə, jeni imperjalizm usylynda malijjə intreslərinin və ja kapital jerləzdirməjə ajid intreslərin ticarət intresləri üzərində həqumranlıqından ibarətdir».

Kaytsəqinin umymən İnqilislərə izarəsində kətijjən haksız oldygyyny qəroruq. (Olsa-olsa Kaytsəqi İnqiltərənin zırtı imperjalistlərinə və ja by imperjalizmi açılcasına mudafəə edənlərinə

istinad edə bilərdi). Kaytsqi marksizm mudafəçilijində davam etdijini iddaa edər qən, biz ony *sosjal-liberal* Hobson ilə mukajəsə edərəq byndan bir addım daha qerijə dənmu3 oldygyny qərəriq, çunqu Hobsyn hazırlıq imperjalizmin by iqi «tarixi kankret «xusysijjətlərini ondan daha dogrycasına duzunmu3dur: 1) *bir neçə* imperjalizmin bir-biri ilə rəkabətini və 2) malijjəçinin tacirdən ustun olmasını; hal-by qi, məsələ sənaje'li bir məmləqətin agrar bir məmləqəti ilhak etməq ətrafında kojylyrsa, by, tacirin birinci rol ojnadılıqlı qəstərmiz olyrdy.

Kaytsqinin tə'rifi nə-inqi janlı3 və marksizmə mugajirdir, bəlqə by tə'rif marksizm praktikasının və marksizm nəzərijjatının əqsinə olan bir çok nəzərlərə əsas təzqil edir qi, by xusysda azagıda danı3acaglık. Kapitalizmin jeni pilləsinə imperjalizmi joxsa malijjə kapitalının pilləsimi dəməli? Kaytsqinin by qibi sözlər ustundə mubahəsəjə qirizməsində heç də ciddijjət jokdyr. Hər nəcə istərsəniz, eləcə də dejiniz, bynyn əhəmijjəti jokdyr. İ3 byrasındadır qi, Kaytsqi imperjalizmin siyasətini, onyn iktisad cəhətindən ajrlı3 və ilhakı, malijjə kapitalının «tərcih» edilən bir siyasəti qibi qəstərib, bynyn mukabilində haman malijjə kapitalı əsasında, qyja, başka bir byrzyazja siyasəti də ola bilərmiz, fiqirini subyta çalı3ılır. Nəticədə hasıl olan bydyr qi, qyja iktisadijjatdaql inhisarlar *zəbtsiz*, inhisarsız, təzjiksiz, və ilhaksız bir siyasətlə də jan-jana jazaja bilirlərmiz; qyja haman malijjə kapitalı dəjrundə bəjuq kapitalistdevlətlərin arasında olan musabəkənin imdiqi halında özulu olan dunja təksimi imperjalist fiqirində *olmyjan* bir siyasət ilə də jan-jana jazaja bilirmiz. Beləliqlə kapitalizmin jeni pilləsinədəqi başlıca ziddijjətlərin qəqunu kazı3, azqara çıkarmak əvəzində onları bojamak və örtub basdırmaq təmajulu ortaja çıkılır. Beləliqlə mejdana marksizm əvəzində bir byrzyazja reformizmi qəilir.

Kaytsqi imperjalizm və ilhak tərəfdarlarından olan alman Kynof ilə mubahəsəjə qirizir: Kynof həjasızcasına dejir qi, imperjalizm hazırlıq kapitalizm deməqdir: kapitalizm də labudd və tərəkkipərvədir; deməli imperjalizm də tərəkkipərvərimiz, by cəhətə imperjalizmə səcdə etməq və ony mədh etməq lazı3 imiz! By xalkçılardı3 1894-95-nci illərdə rys marksistlərinə karşı çızmı3 oldykları, karekatyrajə bənzəjir; xalkçılar dejirdi: əqər marksistlər Rysjada kapitalizmi zəryri və tərəkkipərvə zənn edirlərsə, o zaman dyxan (zarabçıl duqəni) açılıb da hər jerə kapitalizm saçmaladırlar. Kaytsqi, Kynofa «e'tiraz-ilə

belə cavab verir: «Jok, imperjalizm əsrimizin kapitalizmindən ibarət deyil, by jalınlz hazırlı kapitalizm siyasətinin əqillərindən birisidir və biz by siyasət (imperjalizm ilə) və ilhak ilə mubarəzə edə bilirik və etməliyik.

By e'tiraz zahirdə çok suslu qərunursə də, laqin izdə daha incə və daha pərdəli (və bynyn üçün daha korklyly) bir təbligdir, imperjalizm ilə bir barızk təbligidir; çünqu bank və trestlərin iktisad əsaslarına tokynmadan, trestlərin və bankların siyasəti ilə «mubarəzə» etməq byrzyazja reformizmindən və passifizmindən qəzəl və mə'sym arzular diləməqdən ibarət olacaqdır. Ortadaql ziddijətlərin ən muhumlərini ynytmak, -onların qəqunu kazıb qəstərməq əvəzində, onlara karzı qəz jymak, Kaytsqinin nəzəriyyəsi byndan ibarətdir.

Kaytsqi dejir: «Jalınlz iktisadi nökteji-nəzərdən bakılırsa, ola bilsin qi, kapitalizm bir jeni səfhə daha qəçirə bilsin: ola bilər qi, kartel siyasəti xarici siyasətə qəçirilsin, bir yltra-imperjalizm tərətsin», jə'ni butun dunja imperjalizmləri öz aralarında bogyzmak əvəzində birləzib, bir fovk imperjalizm tərədə bilirlərmiz; kapitalizm dəjrundə muharəbələr qəsilib «Bejnəlxalk dajırada birləzmiz malijə kapitalı tərəfindən butun dunjanın istismar edilməq» səfhəsi açıla bilirmiz.

By yltra - imperjalizm nəzəriyyəsi «marksizmdən nə kədər kəti və əbədi bir syrətdə ajrıldıqlı mufəssəl qəstərməq üçün bynyn üzərində dajanak. Əsərimizin umymi planına muvafik bir syrətdə by məsələjə ajid iktisadi mə'lymatları qəzdən qəçirəq: «slrf iktisad nökteji-nəzərindən bakılarsa» «yltra imperjalizm» mumqunmudur?

Əqər «slrf» iktisad nökteji-nəzərini «slrf» bir təcrid (абстракция) mə'nasında anlamak lazım qəlirsə, o vakt butun dejiləcəq sözlər by mə'nandı andıracakdır: kapitalizm inqizafı, inhisarlara dogry qedir, ona qərə də bir umym dunja inhisarına, bir umym cihan trestinə dogry qetməqdədir. By zühəsizdir, laqin bynynla barabar oldykca da məzmynsyz bir zeydir.

Jox, əqər malijə kapitalı dəjrunun «slrf iktisadi, zərtləri XX əsrin ibtidasındaql tarıxca, kankret bir dəjrudən ibarətdirsə, o zaman «yltra-imperjalizmin» cansız təcridlərinə ən qəzəl cavab bynların mukabilinə imdiqi umym dunja təsərrufatının kankret, iktisadi muhitini kojmakdan ibarət olacaqdır. Kaytsqinin ylta-imperjalizm hakkındaql by danızkları, malijə kapitalının haqimijjəti, umym cihan təsərrufatında ziddijət və yj-

gynsyzlygy zəiflədirir, deyə imperjalizmi mudafəə edənlərin dəjirməninə sy təqən janlız fiqirləri daha da təzvik edir. Hal-by qi, malijə kapitalı, haqimijjəti əqsinə olaraq, by ziddijjətləri *kuvvətləndirmədadir.*

R. Kalver «Uym cihan təsərrufatına qiriz» adlı qitabçasında XIX və XX əsrlər arasında uym dunja təsərrufatındaqı munasəbəti və karlılıklı əlakələri kankret bir syrətdə təsvir etməyə jol verən sırf iktisadi mə'lymatların ən bəziləcalarını bir jərə toplamak istəmişdir. By qitabçada aftor butun dunjanı təsərrufatça 5 muhum dajıraja ajırır: 1) orta Avropa dajırası (Rysja və İnqiltərədən bəzka kalan Avropa byraja daxıldır). 2) Britanja dajırası, 3) Rysja dajırası, 4) Zərki-Asja dajırası, 5) Amerika dajırası. Byrada muxtəlif devlətlərə məxsus mustəmləqlər haman devlətərin «öz dajırasına» daxil edilmiz, bə'zi məmləqətlər isə, məsələn: Asjada: İran, Əfganıstan və Ərəbistər qibi-və Afrikada Məraqəz ilə Həbəzistan qibilər «qanarda byraklılıb» daxil edilməmişdir.

Onyn by dajıralar haqqında verdiji muxtəsərcə iktisad mə'lymatı belə bir zəqildədir.

Dunjanın ən muhum təsərrufat dajıraları	Məsahəsi (Miljon qilometo ilə)	Əhalisi (Miljon nyfys)	Dəmir jolları (min qilometro)	Ticarət floty (miljon tonn)	Ticarəti İdxal və ixrac (miljard marka)	Sənajei		
						Dəz qəmur çıkarılması (miljon tonn)	Çəgyn çl- karılması	Tokycylyk sənə- tində ipliq ijləri (miljon)
1) Orta Avropa	27,6 (23,6*)	338 (146*)	204	8	41	251	15	26
2) Britanja	28,9 (28,4*)	398 (355*)	140	11	25	249	9	51
3) Rysja	22,6	131	63	1	3	16	3	7
4) Zərki-Asja	12	389	8	1	2	8	0,02	2
5) Amerika	30	148	379	6	14	245	14	19

By dajıralardan uçunun kapitalizmi ən juqsəq dərəcədə inqizaf etmişdir (həm jolları, həm ticarəti, həm də sənajei). By uç əlqə, Britanja, Amerika və Orta-Avropa əlqələrindən ibarətdir. Bynlar arasında dunjaja haqimijjət edən Almanja, İnqiltərə və Amerika Kozma Cumhyrijjəti qibi devlətlər də vardır.

*) Dırnak arasında mustəmləqələrin məsahəsi və əhalisini sajl qəstərilmizdir.

Almanjanın ölkəsi çox xırda və müstəmləqələri az oldygyndan bynların arasındaqı imperjalist müsabəkə və mubarəzəsini oldykca qəsqinləzdirmizdir. «Orta-Avropanın» jaradılması hələ qələcəqdədir və həm də ciddi bir mubarəzə nəticəsində dogyl-makdadır. Hələliq butun Avropanın əlaməti siyasətçə ajrılık və parçalıkdən ibarətdir. Britanja və Amerika ölkələrində, biləqis sijasi təmərquz çox juqsəqdir; laqin birincinin hədsiz müstəmləqələri ilə, iqincinin çox az müstəmləqələri arasında bəjuq bir müvəffəkijjətsizliq qərunur. Müstəmləqələrdə kapitalizm inqizafa jalınız imdi bazlajır. Cənybi Amerika ətrafında mubarəzə qet-qedə ziddət etməqdədir.

Rysja və Zərki-Asja ölkələrində kapitalizm zəifcəsinə inqizaf edir. Birincidə əhalının sejrəqliji və iqincidə onyn çox kalılıqlı qərunur. Birincidə sijasi təmərquz bəjuqdursə də, iqincidə kətijjən jokdyr. Çini təksimə jenicə bazlamız oldykarından, by təksimdən dolajı Amerika, Japonja və iləx... aralarında mubarəzə qet-qedə qəsqinləzməqdədir.

By həkikət ilə, jə'ni iktisadi və sijasi zərtlərin by hesabsız cur-bəcurluğu, muxtəlif devlətlərin artmasındaqı və sajiiri hadisələrindəqi sur'ətlərin yjgynsyzlygy, imperjalist devlətlərin bir-biri ilə kydyrmyzcasına mubarəzələri ilə Kaytsəqinin «asajizli» yltra-imperjalizm idejasını mukajisə ediniz! Kaytsəqinin nəzərinə yltra-imperjalizm zəqlində qərunən və bejnəlmiləl kartellər, bizə dunjanı bəlməq və jenidən təksim etmənin sulh ilə təksimdən sonra sulhsuz təksimə və jenə əqsinə qeçmənin misalını qəstərməzmi? Butun dunjanı Almanjanın izziraqlı ilə fərz edəq, bejnəlmiləl rels sindikatının əli ilə və ja bejnəlmiləl ticarət qəmiləri trestinin əli ilə asajizli təksim etmiş olan Amerika və sajiirlərin malijjə kapitalı sulhsuz dəjizən kuvvələrin jeni tənəsubi əsasında dunjanı jenidən təksim etmərdi?

Malijjə kapitalı və trestlər, butun dunja təsərrufatının cur-bəcur klısmıların artım sur'ətləri arasındaqı fərkləri heç də zəifləzdirməz, bəlqə daha da kuvvətləndirərlər. Bir halda qi, kuvvələrin nisbəti dəjizdi, kapitalizm *zamanında* ziddijjətləri kaldırmaq *quc* vasitəsilə olmyjyb da, hanqlı vasitə ilə olacaktır? Kapitalizmin və malijjə kapitalının butun dunja təsərrufatında qərunən artmasındaqı sur'ətlər hakkında ən dogry mə'lymatlı dəmir jol istatistikası verir. Imperjalizm inqizafını, son on ili içərisində dəmir jol xəttlərinin yzınlygy by sajak dəjizmişdir.

Dəmir jol (min qilometro ilə)	1890 il	1913 il	Artmışdır (+)
Avropa	224	346	+ 122
Amerika Kəzma Cümriyyətləri	268	411	+ 143
Butun mustəmləqələr	82	210	+ 128
Asjanın və Amerikanın mustəkil və yarım mustəkil devlətləri	43	137	+ 94
	125	347	+ 222
Cəmi	617	1.104	

Deməq qi, dəmir jolların artması hər jerdən çox mustəmləqələrdə və Asja ilə Amerikanın mustəkil (və yarım mustəkil) devlətlərində sur'ətlə qəçmişdir. Mə'lymdyr qi, 4-5 kapitalist devlətlərin malijə kapitalı by dajırada tam mə'nası ilə həqumfərmadır. Mustəmləqələrdə və Asja ilə Amerikanın başka jərlərində 200.000 qilometrolyk jeni dəmir jol dediqdə 40 miljard markadan artıq bir məbləgi ən çox kazanlı olmaq və mədaxil qəturməjinə xusysi tə'minat almak və polad əridən zavodlar üçün kazanlı sifarişlər tə'min etməq zərfləri ilə jərləzdirməq deməqdir.

Kapitalizm mustəmləqələrdə Muhit Dənizindən etəqi məmləqətlərdə hər jerdən artıq bir sur'ətlə bəjuqməqdədir. Onların arasında *jəni* imperjalist devlətlər tərəməqdədir. (Japonja). Butun dunja imperjalizmlərinin mubarəzəsi qəsqinləzməqdədir. Malijə kapitalının Muhit Dənizi etəsindəqi və mustəmləqələrdəqi kazanlı muəssəsələrdən aldığı xərəc qet-qədə artmaqdadır. By «gənimət» bəlqusundə onyn bəjuq hissəsi istehsal kuvvələrinin tez artmaq mə'nası ilə çox da iləridə dyrmyjan məmləqətlərin əlinə qəçməqdədir.

Ən bəjuq devlətlərdə mustəmləqələri ilə birliqdə dəmir jol xəttlərinin yzynylygy:

	1890	1813	
	(min qilometro)		
Amerika	268	413	+ 145
Britanja imperjası	107	208	+ 101
Rysja	32	78	+ 46
Almanja	43	68	+ 25
Fransa	41	63	+ 22
Cəmi 5 devlətdə	491	830	+ 339

Beləliqdə butun dəmir jolynyn 80 ¹/₂⁰/₀-l bez bəjuq devlətdə toplanmışdır. Laqin by jollara maliq olmaq izinin təmərquzu, malijə kapitalının təmərquzu byndan daha artıkdır; çunqu Rys, Amerika və sajir dəmir jollar aksjalarının və obligasjalarının bir çoky məsələn: İngilis və Fransız milyonçılarına məxsusydyr.

Mustəmləqələrin varlığı sajesində İngiltərə «öz» dəmir jol xəttlərini juz min qilometro, jə'ni Almanjandan dert kat çox

artırılmışdır. Hal-by qi, hamıja mə'lymdyr qi, by muddətdə Almanjanın istehsal kuvvəsinin artması, xusysən dəmir və dəz qəmur istehsalında Rysja və Fransa qanarda dyrsyn-Inqiltərədən belə bəjuq bir dərəcədə artıq bir surətlə qətməqdə idi. 1892-nci ildə Almanja, Inqiltərənin 6,8 milyon tonn çygyny mukabilində 4,2 milyon husyla qətirmizdi isə də, 1912-inci ildə Inqiltərə 9, milyon hasıl etdiji halda, Almanja 17,6 milyon tonn husyla qətirmizdi qi, by da Inqiltərə mukabilində mudhiş bir usutunluqdur! Bir tərəfdən istehsal kuvvələri inqizafı ilə kapital jıgımlı (biriqməsi) arasındaqlı yjgynsyzlygy kaldırmak üçün və o biri tərəfdən də malijə kaıptalına mustəmləqə təmərquzu və «nufyz da-jırlarını» təksim etməq vasitəsilə jol açmaq üçün *kapitalizm əsası üzərində* muharəbədən başka hanqlı bir vasitə tapıla bilərdi?

8. Tufejliliq və kapitalizmin çuruməsi.

İmdi biz imperjalizmin başka çok əhəmiyyətli bir tərəfinə də dikkət etməlijiq. Imperjalizm hakkında muzaqərəjə qirizənlərin bir çoky çok vakt izin by tərəfini qafi dərəcədə ajdınlaşdırmırlar. Marksist Hiflerdingin noxsanlarından biri də bydyr qi, marksist olmyjan Hobsona nisbətən o bir addım daha qerijə kojmyzdyr. Biz imperjalizmə məxsys olan tufejliliqdən danışırık.

Imperjalizmin ən möhqəm iktisad əsası inhisardan ibarət oldygyny qərduq. By inhisar isə, kapitalist bir inhisardır. Jə'ni kapitalizmdən tərəmiş və rəkabəti əmtiə istehsalının və kapitalizmin umymi muhitində jazajan və by muhit ilə həmişə tuqənməz bir ziddijətdə olan bir inhsardır. Laqin byna bakmıjaraq, o bir inhisar oldygy üçün mutlək bir dyrgynlyk və çurumə təmajulu dogryr qi, by dyrgynlyk və çurumədə by qejfijjətlərdən iləri qəlir: muvəkkəti belə olsa da, inhisar kımətləri təjın olynır, texnika tərəkkilərinə və umymən hər cur tərəkijə və iləriləməjə jardımlı edən səbəblər ortadan qəturulur, sonra da texnika tərəkkəsini sun'i olaraq, daıandırmak üçün *iktisadi* imqanlar mejdana çıkır; byna misal: Amerikada Oyensin adında bir zəxs bytylka kajırmak izində bəjuq təbəddulata bais olacaq bir bytylka məzını icad edir. Almanjanın bytylka fabrikaçıları, karteli Oyensin patentini satın alıb, saklayır və izə qeçirilməsinə mane' olır. Səz jok qi, kapitalizm zamanında inhisar heç də rəkabəti tamami ilə yzyn bir muddətə butun dunja baza-

rından kaldıra bilməz; söz jok qi, yaxşılaşdırılmış texnika usulları vasitəsilə istehsal məxaricini əqsiltməq və kazancı artırmaq imqanı dəjiziqliq mənəfətinə izləjir. Laqin *in hisara* məxsus dyrgynlyk və çurumə *təmajulu* tə'sirində davam edir və cur-bəcur məmləqətlərdə və sənajein cur-bəcur kışmırlarında muəjjən bir vakt içində ustunluq edir. Bəjuq zənəqin və ja movke'cə biri-birinə yjgyn olan mustəmləqələrə jijələnməq in hisarlı da by jol ilə qetməqdədir.

Sonra imperjalizm, necə qi qərduq, azacıq məmləqətlərdə 100-150 miljard frank kədər kijmətli qagızlardan ibarət bir pyl kapitalının toplanması deməqdır. By sajadə əhalı arasında bir sınıf və ja daha dogrysy bir təbəkə tərurur qi, byna da rantije (sələmçi) təbəkəsi dejlir: by təbəkə «kypon klrkmak» ilə məizətini qeçirib də kətijjən heç bir izdə iztiraql olmyjan və pezəsi Avaraçılıq olan zəxslərdən ibarətdir. Imperjalizmin başlıca iqtisadi əsaslarından birisi olan kapital ixracı rantije təbəkəsinin tamamı ilə istehsaldan ajrılması, daha da məhqəmləzdirir və bir neçə Muhit Dənizindən etəqi məmləqətlərin və mustəmləqələrin əməjini istismar etməqlə jazajan devlətlərin hamısına bir tufejliliq damgası vyryr.

Hobson jazır qi: «Britanjanın 1873-uncu ildə hudyd xaricində jərləzdirilmiş oldygy kapitalı məzqyr devlətin butun sərvətindən 15 fajizini təzqil edirdi. «Byny da jada salmalıdır qi, by kapital 1905-inci il qəlincə təkribən 2 jarılm dəfə artdı. Sonra Hobson səzunə belə davam edirdi: «Hucym və təcavuz edən imperjalizm verəqi verənlərə çok baha otyrdygy tacirlərə və sənaje sahıblarına çok az tə'sir etdiji halda öz kapitalını jərləzdirməq istəjən kapitalist uçun bəjuq kazanclar mənbəi təzqil edir». (Inqilis dilində by məfhym bir qəlmə ilə andırılır qi, by da «investor» qəlməsidir. «Jərləzdirən» rantije deməqdır....). Inqiltərənin xarici və mustəmləqə ticarətindən, ixrac və idxalından aldığı illiq mədaxılı, istatistika Geffen 1899-ynçy il uçun 18 milyon fynt sterling (170 milyon manat) tə'jin edir və 800 milyon fynt sterling olan tədavulə $2\frac{1}{2}\%$ fajda almak nəticəsində by mədaxılı hasıl oldygy qəstərir. By məbləg nə kədər bəjuq belə olsa, bəjuq Britanjanın təcavuz və hucym edən imperjalizmini bildirməqdən acizdir; ony bildirən bir zej varsa, o da, rantije təbəkəsinin mədaxılı təzqil edən və «jərləzdirilmiş» kapitaldan qələn 90-100 milyon fyntly kazançdır.

Rantijələrin qəliri dunjanın ən «ticarətli» bir devlətində

xarici ticarətdən alınan qəlirdən *bez kat* artıkdır. Imperjalizmin və imperjalizm tufejliliğinin mahiyyəti byradadır!

Byna qərə «rantije devləti» (*Rentnerstaat*) və ya xvd sələnçi devlət tə'biri imperjalizm hakkindaql iktisadi ədəbiyyatda umy-mijətə izlənməyə bazlajır. Dunja bir avlc sələnçi devlətlərə və bir çok borçly devlətlərə təksim olynmakla iqi jerə ajrılır. 3. Qlevernist jazır: «Hudyd xaricində kapital jerləzdirməq izində birinci sırada dyranlar sijasetə biri-birindən asılı və ya muttəfik devlətlərdən ibarətdir; məsələn: Inqiltərə, Mıslra, Japonja Çinə və Cənybi Amerikaja istikraz verir və izi ifrat dərəcəyə çatanda onyn hərbi flaty bir məhqəmə pristavı, bir mə'myr vəzifəsini ifa edir. Inqiltərənin sijasi kuvvəsi ony borçlyların gəzəb və hiddətindən mudafəə etməqdədir». Sartoriys Fon-Valtersxayzen «Kapitalı hudyd xaricində jerləzdirməqdə xalk təsərrufat sistemi» adlı əsərində «rantije devləti» timsalında Halland Fələməq devlətini numynə qəstərib dejir qi: Inqiltərə ilə Fransa da imdi «rantije devləti» olmaga bazlajırlar. Zilder, Inqiltərə, Fransa, Almanja Belçika, və İsveçrə qibi bez sənajeli devləti «muəjjən syrətdə bəlli olmyz tələbqar devlətlər» zənn edir. Hollanda qəlincə bynyn indystriyası (sənajei) az ol-dygy uçun byny Zilder by cərəjəyə daxil etmir. Amerika isə, jalımyz Amerikaja nisbətən kreditor. (tələbqar) sajlır.

3. Qlevernist də jazır: «Inqiltərə javaz-javaz sənajə'li devlət halından çıkıb, kreditor devlət zəqlini almakdadır. Sənaje istehsalın və sənaje ixracının kəti bir syrətdə artmasına bəkmiljərak, faizdən, kazancdan, emissjadan, komisjədən və ispekyljəsjadan alınan qəlirlərin butun xalk təsərrufatına nisbətən əhəmiyyəti bəjuməqdədir. Mənim əkidəmcə imperjalist juqsəqliğinin iktisad əsası haman by qejfijjətdən ibarətdir. Tələbqar ilə borçlysy arasında olan əlakə satıclı ilə alıclı arasında olan əlakədən daha məhqəmdir; «Bank» məcmyəsini çıkaran A. Lanasyrg Almanja hakkinda 1911-inci ildə «Almanja bir rantije devləti qibi» sərləvhəsi ilə jazdıqlı məkaləsində dejir: «Fransanın bir rantije devləti halına qəçməq təmajulunə Almanjada çok rizxənd edirdilər. Laqin byrasını ynydyrlar qi, iz byrzyazja məsələsinə qəlincə Almanja zərajiti qet-qədə Fransa zərajitinə daha çok bənzəməqdədir».

Rantije devləti tufejli və çurujən kapitalizmin devlətidir, by qejfijjət haman devlətlərin umymən ictimai-sijasi zərajitində və xusysən izçi hərəqatının iqi əsas cərəjanlarında qərunmuş bilməz. Byny mumqun kədər azqar qəstərməq uçun Hobsona

rucy' edəq, çunqu byny «marksist ortodokslygyna» imrənir deyə subhə altına almak olmaz; byna qərə Hobsony zahıdlar sırasında daha «e'tibarlı» bir zahıd hesab etməlijiq. O biri tərəfdən də by İngilis oldygy uçun, mustəmləqə, malijə kapitalı və imperjalizm izlərində təcibə cəhətindən ən zənqin bir məmləqətin əhvalından xəbərdardır.

İngiltərə Byr muharəbəsinin canlı tə'siri altında Hobson imperjalizm ilə «malijəçilər» mənafeinin və podrat izləri aparmak səjəsində kazanclar artmasınlın rəbitəsini tə'rif edib, by sətirləri jazır: «by qibi muəjjən bir tufejliliq siyasətini jeridənlər, kapitalistlərdir, laqin by səbəblər izçilərin bə'zi kısımlarına tə'sir edir. Bir çok zəhərlərdə sənajein ən muhum kısımları həqumət sifarişlərindən asılıdır; metolyrzi və qəmi kajırmak sənajei mərqəzlərinin imperjalizmi də by faktdan az asılı, dejidir. «Əsəqi imperjaların kuvvəsini aftoryn rə'jincə iqi cur qejfijjət zəiflədirmizdir: 1) iktisadi tufejliliq və 2) məhqym millətlərdən ordy təzqili, birincisi iktisadi tufejliliqin adətidir. By adət səbəbi olaraq, agalık edən devlətlər: öz haqim sınıflarının varlanması, uçun və azagı sınıflar rahat kalsın deyə, onları ələ qətirməq uçun öz əjalətlərindən mustəmləqə və mustəkil olmyjan məmləqətlərdən istifadə edirlər. Byrasını da özümüzdən artıraq qi, belə bir zəj hanqı bir zəqildə olyrsa-olsyn, iktisadca mumqun olmaq uçun juqsəq inhisarlı bir kazanc lazımdır.

İqinci qejfijjət hakkında Hobson jazır: «imperjalizmin qorlygyny qəstərən ən gərib əlamətlərdən biri də bəjuq Britanja, Fransa və sajr imperjalist millətlərin kajıslızcasına by jola çıkmasıdır. By izdə bəjuq Britanja hamıdan iləri qetmizdir.

Biz Hindistan imperjamızı zəbt edərqən muharəbələrin çok kısımlını jerli əhalıdan təzqil olynan əsəqərimiz aparmızdır. Hindistanda və son zamanlar Mıslırda da bəjuq və dajimi ordylar Britanjalıların komandası altındadır. Afrikanın cənyb kısımlından başka deməq olar qi, butun kitəni zəbt və istila edərqən, bizim uçun jerli əhalı muharəbə etməzidir.

Çinin bəlunməq ehtimalına Hobson iktisadi cəhətdən belə bir kijmət vermizdir: « o zaman Gərbi Avropanın bir çok jərləri İngiltərənin Cənyb kısımlı Rivjera və Italja ilə İsveçrənin varlılar jıgıncagı olan kısımlarından qərdujumuz mənzərəni və xasijjəti ala bilirdi, jə'ni əhalıslı yzak zərkdən dividend pensja alan varlı aristokratların bir azacık gyrypyndan; sajca bynlardan bir kədər artık olan tacirlərdən və sənaje əməqdaz-

larından, bir çox ev xidmətçilərindən, nəqliyyatçılardan və xammal izləyən sənajə'dəqi işçilərdən ibarət ola bilərdi. Sənajəin bəz kəsmləri, jok olyb qədirdi. Umymyn ehtijacı olan bir çox mə'qylat və jarym fabrikatlar xərac qibi Azja və Afrikadan aqıb qələrdi». Gərbi Avropa devlətlərinin daha qeniz bir ittifaqı, Avropadaqı bəjuq devlətlərin fedarasjası karzımlızda belə bir imqan səhifəsi açır, by isə, nə-inqi butun dunja mədəniyyətini iləri aparmazdı, bəlxə Gərbdə bəjuq bir tufejliliq korkysy yaratmış olardı. Belə qi, sənajecə iləri qetmiş mədəni millətlər bir gyrypa ajrılmış olardı; by millətlərin jykarı, slınları, Afrika və Asjadan bəjuq xərac almak vasitəsi ilə əl altında bir çox nəqər və kyllıkçylar saklamaga bəzlardı; by kyllıkçy qutləsi isə, ziraət və sənajə' izində dejil, nəqərliq və ja jeni malijə aristokratlarının kontroly altında əhəmiyyətsiz sənajə izlərinə məzgyıl olardı. Koj by qibi nəzərijjata (mənzərəjə» dejilsə idi, daha dogry olardı.), muzaqərəjə ləjakəti jokdyr dejə əhəmiyyət vermijənlər imdiqi Cənybi Inqiltərənin belə bir hala duzmuş jərlərinin iktisadi və ictimai zərəcitini duzunsunlər. Koj onlar byny da duzunsunlər qi, Çin məmləqəti by qibi malijjəci və «kapital jərləzdirən» rantijə gyrypların iktisadi kontrolyna tabe' edildiqdə və Avropada sərf edilməq üçün dunjanın Çin qibi ən nadir bir xəzinəsindən kazanclar dartacaq sijasi və ticarət, sənajə kyllıkçylarının kontroly altında byrakıldıkdə by sistemə nə bəjuq bir mikjas jol açılardı. Laqin vəzicijət çox karlık və dunja kuvvələrinin qedizini hesaba almak çox, çətin oldygyndan qələcəjin by ja bəzka jol ilə qədəcəjini, jəzmaq mumqun dejildir. Laqin gərbi Avropa imperjalizmini imdiqi halda idarə edən kuvvlər ony haman by tərəfə suruqlujurlər, və əqər onlar bir maneəjə təsaduf etməzlərsə, və bəzka bir səmtə cəlb edilməzlərsə, izlərin qedizi haman jykarıda səjlənmiz bir zəqildə tamam olacakdır».

Aftor bus-butun haklıdır: əqər imperjalizm kuvvələri əqs tə'sirə təsaduf etməzlərsə, izlər haman byna muncər olacakdır. «Avropa, Kozma Cumhyriyətlərinin» mə'nası imdiqi imperjalist muhitində oldykca dogry duzunulmuşdur. Byny da ilavə etməli qi, muvəkkəti də olsa, bir çox məmləqətlərdə «muvəfəkijjət» kazanmış opportynistlər izçi hərəqatının *icərisində* haman by joly dytyb, sistematiq bir syrətdə qetməqdədirlər. Imperjalizm dunjanı təksimdən və jalınız Çini dejil, bəzkarlarını da istismardan ibarət olyb, bir avıç ən zənqin məmləqətlər üçün inhisarcasına bəjuq kazanclar tə'min edir və pro-

letarjatın jykarı, təkəkələrini satın almak üçün iktisadi imqanlar dogyrmakla barabar opportynizmi də canlandırlır və möh-qəmləzdirir. Laqin Hobson qibi sosjal-liberalın təbii olaraq, qər-rə bilmədiyi imperjalizmə və xusysən opportynizmə əqs tə'sirdə olan bir çok kuvvələri də ynytmamak lazımdır.

Bir zaman imperjalizmi mudafəə etdijinə qərə firkədən xaric edilmiz və imdi Almanjanın «sosjal-demokrat» dejə adlan-nan firkəsinin başçılığına jarajan Alman opportynisti Gergard Hidebrand» Çin-Japon ittihadı «əlejhində» kuvvətli ordy və flot saklamak» üçün Afrika zəncirlərinin və «böjuq islamçılık hərə-qətinin» karzılına «birliqdə» hərəqət etməq üçün «gərbi Avropa Kozma Cumhyriyyətləri» (Rysjasız) təbligatını aparmakla Hob-sona qəzəlcəsinə yardım edir.

«Britanija imperjalizminin» Zyltse Qlevernist tərəfindən təs-viri də bizə haman tufejliliq xassələrini qəstərməqdədir. 1865-inci ildən 1898-inci ilə kədər İngiltərənin milli mədaxılı təkri-bən iqi kat artmış oldygy halda, haman muddət içərsində «hu-dyd xarıcından» qələn mədaxıl *dokkyz kat* böjümüzdür, əqər «zəncini əməjə alırdırmak» qibi bir tərbiyəçiliq (by isə, təzjik-siz ola bilməz...) imperjalizmin «xidmətlərindəndirsə, imperja-lizmin «korkyly» tərəfi də ondan ibarətdir qi, Avropa cismani əməji əvvəlcə ziraət və mə'dən izlərini və sonra da daha ağır və kaba sənajei öz böjnyndan qəturub, zəncilərin böjnyna ko-jacak, özu isə, rantijeliq vəzifəsini kabyl edib, ola bilsin qi, kırımızı və kara irklərin əvvəlcə iktisadi və sonra da sijasi azadlığını hazırlamış olacaktır.

İngiltərədə qet-qədə topragın bir çok kışmı qənt təsər-rufatı istehsalından alınb, varlıqlar əjləncəsi olan sport izlərinə verilir. Əsilzadələr üçün av və sajr sport jeri olan Skotland həja-tı qəçmişindən və mister Karnecidən (Amerika milyardçısıdır) ibarətdir, dejirlər. Jalımız bir at çapırmasına və tulqu avına İngiltərə ildə 14 milyon fynt sterling (təkribən 130 milyon manat) para sərf edir. Rantijələrin saji, İngiltərədə bir milyona jakındır. istehsalçı əhalının fajizi isə, əqsilməqdədir.

İllər	İngiltərənin əhlisi (milyon hesabı ilə)	Sənajein muhum kışmımlarında işçilərin saji (milyon)	İzçinin bütün əhalıya qərə fajiz nisbəti
1851	17,9	4,1	23%
1901	32,5	4,9	14%

«XX əsr ibtidasının Britanija imperjalizmini tədkik etmiş byrzyazja alimi İngiltərə işçilərinin «*jykarı təkəkəsindən*»

«*xalis proletar azagl t b k sini*» sistem uzrə ajırmaga m c-
byr olır. İz il rin jykarı t b k si kooperatıflr , sport c mij-
j tl rin , h mqarlar ittifaqlarına və bir  ok dini c mijj tlr  b -
juq mikdarda uzvl r verir. İnoilt r d  se qi hukyky da ha-
man jykarı t b k nin fajdasını, nəzərə almızdır v  *azagl xalis*
*proletar t b k sini by hukykyn xaricində byrakmaga çalı-
mızdır*». İnoilt r  iz i sınıflının v zıjj tini bazka bir r nojd 
qəstərməq u un adətən proletarjatın azlıqlını təzqil edən by
jykarı t b k d n danızdırlar; məsələn: «ızsizliq məsələsi jalı-
nız Londona v  proletarjatın azagl t b k sin  ajid oldygy u un
sijas t adamları ona  ok da  h mijj t vermirlər. Byrzyazja
politkanları, v  «sosjal» opportynistler  ok  h mijj t vermirlər,
dejils  idi, daha da munasib olardı.

İmperjalizm tərif etdiyimiz hadisələr ilə əlakəli olan xusy-
sıjj tl rind n birisi də, imperjalizm sıjas ti jerid n devlətlərdən
q  n l rin sajlının azalması, və byralara qeridə kalmış  lq -
lərdən (izçilərin v  muhacirl rin) q l n muhacir l rin  okalma-
sıdır. Hobsonyn dedijinə qərə İnoilt r d n muhac r t edən-
lərin sajlı 1884-uncu ildən e'tibar n azalmaga bazlajır. By tarıx-
da İnoilt r d n  ıkan muhacirl rin sajlı 242-min nəfər oldygy hal-
da 1900-uncu ildə 169-minə kədər olmyzdyr. Almanjadan
muhac r t etm q  n juqsəq dərəcəjə 1881-1890-ıncı illər ara-
sındaqlı 10 ildə  atmızdır. (Cəmisi 1.453 min nəfər) və son-
raqı iqi on illərdə  qsilm j  bazlajır. ( vv l 544 və sonra 341
minə enir). Bynynla barabar Avstrıya, Rysja, İtalja v  sajlı jer-
lərdən Almanjaya q l n izçilərin sajlı artmakdadır. 1907-inci ilin
sıjahıslı Almanjada 1.342.294 nəfər əcnəbi t b' sinin oldygyny
qəstərir: bynlardan 440.800 nəfəri s najed  v  257.329 isə,
zira td   alızdırlar. Fransanın dag s najeind qi izçilərin «mu-
hum kısımlı» İtaljalı, İspanjalı, L histanlı v  sajlı qibi əcnəbi
t b' l rd n ibarətdir. Amerikada z rk v  c nybi Avropadan hic-
r t etmiz izçilər al ak maazlı vəzifələrdə, Amerikalı izçilər isə,
b juq maazlı vəzifələrdə v  iz il r  nəzarət izl rind   alızan-
ların  n b juq fajizini təzqil edirlər. İmperjalizmin, iz il ri im-
tijazlı kısımlara ajırmak v  ajırdıkdan sonra onları qeniz pro-
letar qutl sind n yzaklazdırmak qibi t majull ri də vardır.

Byny da ilav  emt li qi, İnoilt r d  imperjalizmin iz il ri
bir-birindən ajırmak, onların arasında opportynizmi kuvvət-
l ndirm q v  muvəkkəti olarak iz i h r q tini  urutm q t ma-
julu XX əsrin ibtidasından v  XIX əsrin axırlarından  ok ka-
bak mejdana  ıkmızdır.  unqu imperjalizmin b juq must n-

ləqələrə jijələnməsi və bütün dunjanın satılma bazarında inhisar vəziyyətini kazanması qibi iqi muhum xusysijjətləri İngiltərədə hələ XIX əsrin jarılarında belə var idi. Marks ilə Enqels by neçə on illər muddətində İngiltərə kapitalizminin imperjalist xusysijjətləri ilə izçi hərəqatındaqi, opportynizm əlakələrini sistematiq syrətdə əjrənmişlərdir. By xusysda Enqels 7 oktjabr 1858-inci ildə Marksa belə jazmışdı: «İngiltərə proletarjati, qət-qədə fe'lən byrzyazlaşmaqdadır; belə qi, bütün millətlərdən daha artıq byrzyalazmış olan by millət, izi axırda o jərə qətirməq istəyir qi, byrzyazja ilə jan-jana bir byrzya aristokratjası və bir də bir byrzyazja proletarjati dyrsyn. Bütün dunjanı, istismar edən bir millətin muəjjən bir dərəcəjədəq byrada hakkı da vardır. Təkribən ijirmi beş il sonra 11avgysta1881-inci ildə Enqels öz məqtybynda İngiltərə tred-jynionlarını, ən fənalı, hakkında jazarak dejir qi: «onlar byrzyazjaja satılmışlar, və ja heç olmazsa, byrzyazjadan maaz alan adamların rəhbərlijinə jol verirlər».

1882-inci il sensjabrın 12-ndə Enqels Kaytsəjijə jazdığı məqtybynda dejir: «Siz məndən İngilis izçilərinin mustəmləqə siyasəti hakkında nə fiqirdə oldyklarını, soryzyrsynyz. Uymən siyasət hakkında nə fiqirdədirlərsə, by xusysda da haman o fiqirdədirlər. Byrada izçi firkəsi jokdyr, jalınız muhafəzəqar və liberal radikallar vardır qi, izçilər də onlarla barabar İngiltərənin mustəmləqə inhisarından və onyn bütün dunja bazarındaqi, inhisarından rahatcasına istifadə edirlər». (By sətirlər Enqels tərəfindən məqtybat üçün də jazılmışdır: «İngiltərədə izçi sınıfının vəziyyəti» 2-inci təb'in mukəddiməsində 1892-inci ildə).

Byrada səbəblər də nəticələr də, açıkkcasına qəstərilmişdir; səbəblər bynlardır: 1) muəjjən bir devlət tərəfindən bütün dunjanın istismarı; 2) bütün dunja bazarında by devlətin inhisarçı vəziyyəti, 3) onyn mustəmləqə inhisarı. Nəticələr: 1) İngiltərə proletarjatının bir kışmı byrzyalazması, 2) bynyn bir kışmı byrzyazjaja satılmış və ja byrzyazjadan maaz alan zəxslərin rəhbərlijinə jol verir. XX əsr ibtidasının imperjalizmi bir avic devlətlər arasında dunjanı təksim etdi də bitirdi, imdi by devlətlərdən hər birisi İngiltərənin 1858-inci ildə istismar etdiji dunjanın az bir hissəsini istismar etməqdədir: bynların hər birisi kartellər, trestlər, malijə kapitalları və tələbqar ilə borçly munasəbəti sajesində bütün dunja bazarında inhisarlı bir mevke dytmyzdyr; hər birinin muəjjən dərəcəjə kədər mus-

təmləqə inhisarı vardır (jykarıda qərduq qi, dunjanın 75 milyon murəbb' qilometroly *butun* mustəmləqələrindən 65 milyon, jə'ni fajizi altı devlətin 61 milyon murəbbə' qilometroly, jə'ni juzdə 81 fajizi uç devlətin əlində topladılmızdır).

İndiqi vəzijjətin bəzkalıqlı izçi hərəqatının umymi və əsas mənfəətlərinə karzı opportynizmin ədavətini artıran iktisadi və sijasi zərtlərdən ibarətdir: Imperjalizm bəjujub, ibtidai halından çıkdı və bir haqimijjət surən sistem jerini dytdy; kapitalist inhisarları sijasətdə və xalk təsərrufatında birinci movkəə malıq oldylar; dunjanı təksim etməq izi axıra jetizdi. O biri tərəfdən də İngiltərənin bələqsuz inhisarı əvəzində, biz bir neçə imperjalist devlətlər arasında inhisarda iztiraq etməq jolynda bir mubarəzə qərməqdəjiq. By isə, XX əsrin butun ibtidasına məxsys bir xassədir. Opportynizm İngiltərədə XIX əsrin iqinci yarısında galib qəldisə də, imdi heç bir məmləqətin izçi hərəqatında oppotynizm yzyn 10 illər muddətində tamamilə galib əla bilməz. O imdi bir neçə devlətlərdə həddi-qamala jetizmiş by həddi qəçmiş və çurujub sosial-zovinizm syrətdə byrzyazja sijasəti ilə kavızmızdır.

9. Imperjalizmi tənkid.

Biz Imperjalizmin tənkidini sözun qənis mə'nasi ilə anlarırlıq, jə'ni cəmijjətin muxtəlif sınıfları öz umymi məfqrəsine qərə imperjalizm sijasətinə karzı hanqlı bir munasəbətə oldygy mə'nasında anlarırlıq.

Bir neçə nəfərin əlində toplanılmısz, bəjuq əlakə və munasəbat dajırası almısz olan malijjə kapitalının qənzilijji və bəjuqluju by vasitə ilə istər ortabab və qıçiq kapitalistləri, və istər ən xırda kapitalist və təsərrufatçılary özünə tabe' etdirir. Bir tərəfdə bynyn sajesində, o biri tərəfdən də bəzka məmləqətlər üzərində haqimijjət etməq və dunjanı bələzdurməq məsələlərindən dolajlı sajir milli və devləti malijjəçilər gyrypları ilə qəsqinləzmədə olan mubarəzə sajesində butun varlı sınıflar bir - birinin ardınca imperjalizmin tərəfinə qəçməqdədirlər. Imperjalizmin qələcəji karzısında hamının həvəslənməsi imperjalizmi kydyrmyzcasına mudafəə etməq və ony çur-bəcur rənglərlə bojamak əsrimizin əlamətlərindəndir. Imperjalist məfqrəsi izçi sınıflına da sirajət etməqdədir. By sınıf ilə bəzka sınıflar arasında bir Çin Səddi jokdyr. Almanjanın imdiqi sosial-demokrat denilən firkəsinin bəzçyları sosial imperjalistlər.

jə'ni: sözdə sosialistlər və izdə imperjalistlər, adını kazandıqı qibi, İngiltərədə də Hobsonyn qəstərdijinə qərə hələ 1902-inci ildə opportynist «Fabjan cəmiyyətinə» mutəələk fabjan imperjalistləri vardı.

Byrzyazja alim və muhərrirləri imperjalizmi adətən örtulu bir zəqildə mudafəyə çikib, onyn haqmijjətini və dərinədə jatmış qəqlərini qizləjirlər. Onlar birinci sırada imperjalizmin əhəmiyyətsiz cəhətlərini və əhəmiyyətsiz xusysi təfsilatını ortaja çikarmaga çalışıb, dikkəti onyn əhəmiyyətli tərəfindən yzaklaşdırıb da bank və trestlər üzərində polis nəzarəti təsis etməq qibi böz «islahat» lajihəsi tərəfinə çəqməq istəjirlər. Imperjalizmin əsas xasijjətlərini islahat vasitəsilə dəjizməq fiqrinin movhymat oldygyny səjləməyə cəsarəti olan və byny açıkcasına qəstərən həjasız imperjalistlərə qəlincə bynlar da çok qec-qec mejdana çikirlər.

Bir misal səjləyəq: Alman imperjalistləri «Butun dunja təsərrufatı arxivi» adlı əsərdə mustəmləqələrdə və ələxusys Almanların dejil, bəzkəllərinin mustəmləqələrində davam edən milli azadlık hərəqatının qedizinə dikkət edib, by xusysda fiqirlərini bəjan edirlər; onlar Hindistanda e'tiraz və gələjan oldygyny, Natalda (Cənybi Afrikada), Holland Hindistanında və sajjir jərlərdəqi hərəqətləri qəstərlər. By imperjalistlərdən birisi əcnəbi məmləqətlərə məhqym olan Asja, Afrika, v Avropa milltləri numajəndələrinin 28-30 ijyn 1911 tarixli konfransının İngilislər tərəfindən təb' edilmiz hakk-hesabı barəsində bir məkalə jazır, və konfransda səjlənmiz nitkləri tənkid edib, dejir: «Bizə dejirlər qi, imperjalizm ilə mubarəzə etməq lazımdır; məhqym millətlərin istiklalijjətə haklı oldyklarını haqim millətlər e'tiraf eməlidir. Bejnəlxalk tribynal zəif millətlər ilə bəjuq millətlər arasında bağlanmış muahədənamalarını nə dərəcədə dogrylykla icra olynmasına dikkət verməlidir. Konfrans by mə'sym arzılardan qanara çikməmişdir. Imperjalizmi imdiqi kapitalizm ilə məhqəmcəsinə bağlı oldygy üçün (!!) imperjalizm ilə açıkcasına mubarəzəsinin ymydsyz bir zəj oldygy qibi həkikəti bynlar kət'ijjən anlamamızlar. Təq-təq ifratlar və ələxusys pis mubaləgələr ələjhinə çiklədə bylynmək isə, mubarəzə dejildir».

Imperjalizmin əsasını islahat vasitəsilə dəjizməq kabilmidir, by əsasların dogrydygy ziddijjətləri dərinləzdirməq və qəsqinləzdirməq joly ilə ilərimi qətməli və ja by ziddijjətləri zəiflədirib, qutləzdirməq üçün qerijəmi qətməli? By syallar

imperjalizm tənkidinin əsas məsələləridir. Imperjalizmin siyasi xüsusiyyətlərini bütün xətlər üzrə azad rəqabətin ortadan qə-
turulməsi və maliyyə oligarxisi təzjənin nəticələri oylb, milli
təzjəklərin artmasından və irtica'dan ibarət oldygy üçün XX əsir
ibtidasına mənşyby imperjalist məmləqətlərin deməq olar qı, ha-
mıslında imperjalizmə karşı, xırda byrzyazja demokratjasi tərə-
findən bir ziddijət qərunməqdədir. Həm Kaytsqinin, həm də
qəniz bejnəlmiləl kaytsqçilijin Marksizmdən ajrılması, haman
byndan ibarətdir qı, Kaytsqi belə bir xırda byrzya muxaləfəti-
nin və belə bir islahatçı və iktisadca irtica'dan ibarət olan
belə bir ziddijətin karşısına çıxmak və özünü ona mukəbil ko-
mak əvəzində özü də fe'lən by ziddijətlə kavlızmləzdir.

İspanja ilə 1898-inci ilin imperjalist muharəbəsi Amerika
Közma Cümhyriyyətinə «anti-imperjalistlərin» muxaləfətinə
bais olmyzdy. Onlar by muharəbəni «cinajət» adlandıryb, bəz-
kalarının toprağını ilhak etməq, məzrytəni pozmaqdyr, dejir-
lərdi və Filippin xalkının bəzisi, Agvinaldoja nisbətən rəva
qərunmuş hərəqəti «sovinistlərin hiləsi» e'lan edib, (Agvinaldoja
vətəninin azadlığı və'd edildijinə bakmıjarak, Amerika ordysy
Filippini ilhak etdiqləri), Linkolinin dediji: «ag adam özünü idarə
edərsə-by öz mukəddəratını tə'jin deməqdir, öz-özünü idarə
etməqlə barabar, bəzkalarını da idarə edərsə-by artıq mukə-
dərət tə'jini dejil, istibdaddır», sözləri teqrar edirdilər. Laqin
o zaman bütün by tənkidlər imperjalizmin trestlər ilə və ha
belə kapitalizm əsasları ilə sıqlı rəbitədə olmasını e'tiraf
etməqdən korkan bəjuq kapitalizmin dogrydygy kuvvələr ilə
və onyn inqizafı ilə birləznməqdən korkan bir «mə'sym arzı
halında kalmakda davam edirdi.

Imperjalizmi tənkid izində Hobsonyn da movkei belədir.
Hobson «imperjalizmin» zəryriyyətdən olmasına e'tiraz etməqlə
və «əhalinin bicliq iktidarını artırmaga» də'vət etməqlə (ka-
pitalizm usylynda!) Kaytsqinin, fiqirlərini sanqı kabakcadan dyj-
myzdyr. Kapitalizmi, bankların kudrətini və maliyyə oligarxisini
tənkid məsələsində dəfələrlə əsərlərindən bir çok sətirlər iktibas
etdijimiz (Agad, A. Lanbyrg, I. Eəvege və Fransa muhərrirlərin-
dən «Inqiltərə və imperjalizm» adlı 1900-uncu ildə çıkmıəz
dajaz bir qitabın aftory Viktor Berar da xırda byrzyazja nə-
təsində dyrmakdadırlar. Bynların heç biri marksizm iddaa-
sında olmyjyb, imperjalizmin mukəbilinə demokratjanı və aza-
də rəqabəti çıkarırlar. Bagdad dəmir joly «ənqəlini» pisləjib,

byndan ixtilaf və muharəbə tərəjəcəqdir dejirlər, və sulh hak-
kında» mə'sym «arzılar» edirlər. Bejnəlxalk emissija istatistiki
A. Nejmark da by nökteji-nəzər tərəfdarı olyb, «bejnəlxalk»
kijmətli zeyləri 100 miljard franklarca hesablıjab, 1912-inci ildə
«asajiz pozylar dejə ehtimal etməq cəjizmidir?... By kədər
bejuq rəkəmlərin vucydy ilə muharəbəjə imqanmı, verərlər?»
dejə sorryrды.

Byrzyazja-iktisadçyları, tərəfindən by kədər safdərynlyk
heç də təəccub dejildir. Bəlqə onlar belə safdəryn qərūnməq
və imperjalizmin vucydy ilə «ciddən» asajiz hakkinda
seyləzməq bir dərəcəjə kədər belə fajdalıdır. Kaytsqi
1914-1915-1916-nci illərdə haman byrzyazja reformist nökteji-
nəzəri ilə asajiz hakkinda butun «rə'jilər muttəhiddir», dejirsə.
(imperjalistlərin, sanqı, sosjalistlərin və sosjal-passifistlərin rə'j-
ləri), Kaytsqidə marksizmdən nə kalmıız olыр? Impejalizmin
ziddijətlərini bəzdan-bəza açılıb da təhlil etməq əvəzində biz
by ziddijətlərdən reformistcəsinə jan verməjə, bəz kaçırtmaga
dogry «mə'sym bir arzı» qəruruq.

By da Kaytsqi tərəfindən imperjalizmi iktisadca bir tənkid
numynəsi! Kaytsqi Inqiltərənin Mıslırdan 1872 və 1912-nci
illərdəqi idxal və ixracı barasında olan mə'lymatını mukajəsə
edir. By idxal-ixracın artması Inqiltərənin umymi idxal-ixra-
cının artmasından zəif oldygyny qərüb də, Kaytsqi belə həqm
edir: «Mıslır izgal edilməmiş olsa idi, sadəcə iktisadi «amillər»
sajəsində Mıslır ilə ticarətin byndan alçak dərəcədə artmasına
ehtimal etməjə heç də hakkindız jokdyr». Kapitalın qenizlən-
məq təmajulu, imperjalizmin təzjik usylları ilə dejil, bəlqə asa-
jizli və demokratja vasitəsilə məksədinə daha qəzəl najil ola
bilər».

Kaytsqinin Rysjalı silahdaş və məsləqdaşları, tərəfindən
juzlərcə ahənq ilə çağrılan by bajatısı onyn imperjalizmi tən-
kidində əsas təzqil etdijindən, byrada bir kədər dyryb təfsilat
verməlijiq. Hiflerdingin əsərini iktibasdan bəzləjak qi, Kaytsqi
dəfələrlə o cümlədən 1915-inci ilin aprelinde bynyn nəticələrini
butun sosjalist nəzərijjatçyları, tərəfindən bir səslə kabyl edil-
miş dejə e'lan edirdi.

Hiflerding jazır: «Kapitalist siyasəti qibi bir mutərəkki si-
jasətin mukabilində qəçmiş azadə rəkəbət əsrini və dəvlət ilə
ədavətli munasəbat dəjrunu mejdana kojmak - proletar sını-
fının izi dejildir. Malijə kapitalının iktisad siyasətinə, və im-
perjalizmə karşı proletarjatın cavabı, ticarət azadlığı, dejil,

jalınız sosjalizm olmalıdır. İmdi proletar siyasətindən məksəd; azadə rəkabəti dirlitməq və təzələməq idealı dejildir, çunqu by artıq irticai ideal olmyzdyr, byndan məksəd bəlqə kapitalizmi kaldırmak vasitəsilə rəkabəti tamami ilə jok etməqdir». Kaytsqi malijə kapitalı, dəjru uçun «irticai ideal» olan «asajizli» demokratjanı, və «iktisadi amillərin sadəcə siklötini» muhəfəzə etməqlə marksizmdən uz çəjurmuzdur; çunqu by ideal objektif bir syrətdə qerijə dogry aparır; bynlar muəjjən və umymi bir syrətlə inhisarçı kapitalizm tərəfindən gejrı-inhisarçıja dogry suruqləjən bir reformist yjdyrmalarıdır.

Mıslır (və ja başka mustəmləqə və ja jarım mustəmləqələr) silah qucu ilə izgal edilməsə idi, imperjalizm olmaksızın, malijə kapitalı, olmaksızın ticarət daha da çok artardı; by nə deməqdir? Joksa azadə rəkabət, nə umymən inhisar tərəfindən, nə malijə kapitalının «əlakələri» və ja təzjiki tərəfindən (by da inhisar deməqdir) və nə də muxtəlif məmləqətlərin mustəmləqələrə inhisar joly ilə jijələnməqləri tərəfindən bir hudyd içərisinə alınmamız olsa idi, bəlqə kapitalizm daha da sur'ətlə inqizaf edəcəydi?

Kaytsqinin fiqirləri byndan başka bir mə'na verə bilməz; dytak qi, hələ dogrydan da azadə rəkabət hər cur inhisarlar xaricində kapitalizmi və ticarəti daha sur'ətli bir syrətdə inqizafa dogry apara bilər. Laqin byrası da vardır qi, ticarətin və kapitalizmin inqizafı, nə kədər sur'ətli olarsa, kapital və istehsal təmərquzu də o kədər sur'ətli olacaktır. Təmərquzdən də inhisar *dogry, artıq* by inhisar dogrylmyz, həm də by azadə rəkabətdən dogylmyzdyr! Əqər inqizafın qedizini inhisarlar imdi zəifləzdirmiz belə olsalar, jənə by azadə rəkabət nəfinə bir dəlil ola bilməz; çunqu inhisarlı dogrydykdan sonra by rəkabətin imqanı artıq qəsilmiz olır.

Əqər by fiqirləri təshih edib də Spektator dediji qibi: Inqiltərə mustəmləqələri ilə Inqiltərə arasındaqı ticarət inqizafca by mustəmləqələrin başka devlətlər ilə etdiji ticartdən qeridə kalır, dejərsəq by da Kaytsqini xılas edə bilməz. Çunqu Inqiltərəni də sıkan *jənə* inhisar, *jənə* imperjalizdir. Fərk orasındadır qi, by inhisar və imperjalizm başka məmləqətlərinqidir. (Amerka, Almanja). Kartellərin jeni və gərib bir himajə rusymy tərətdiji məzhyrdyr. Himajə edilən (byny Enqels «kapital»ın 3-uncu cildində belə qəstərmizdir) hamın ixrac olunan məhsyllardır. Byndan başka kartel və malijə kapitalına məxsys bir «əlu kijmətə ixrac» və Inqilislərin «çələ atmaq»

dediqləri bir sistem də məshyrdir qi, məmləqət daxılında kartellər öz məhsullarını inhisarlı bir baha kilmətə satdıqlı halda, haman mətal hudyd xaricinə apardıkdı uç kat yeyz verirlər qi, rəkabətçini jıklıb, öz istehsallarını ən juqsəq bir dərəcəyə çıkara bilsinlər və iləx... Əqər öz ticarətini İngiltərə mustəmləqələri ilə İngilislərdən daha sur'ətli bir syrətdə təqmilləzdirirsə, by jalınız Almanja imperjalizminin İngiltərə imperjalizminə nisbətən daha təzə, daha kuvvətli, daha mutəzəqqil və juqsəq oldygyny isbat edər; və heç də azadə ticarət «ustunluğunu» zərrəcə belə olsyn isbat edə bilməz, çunqu by azadə ticarət ilə himajə usylynyn və mustəmləqə əsirlijinin arasındı qədən mubarəzə olmyjyb da, bir imperjalizmin o biri imperjalizm ilə, bir inhisarlın o biri inhisar ilə, bir malijjə kapitalının o biri malijjə kapitalı ilə apardıqlı mubarəzədir. Almanja imperjalizminin İngiltərə imperjalizminə nisbətən ustunluğu mustəmləqə hudydlarının divarından daha məhqəm və himajə rusymyndan daha kuvvətlidir; byradan azadə ticarət və «asajizli demokratja» ləhinə «dənil» çıkarmak imperjalizmin əsasi əlamət və xassələrini ynytmak və marksizmi mezçan reformizminə dəjizməq deməqdir. Dikkət veriləcəq bir zeydir qi, imperjalizmi Kaytsqi qibi dəjaz tənkid edən byrzyazja iktisadçısı A. Lansbyrg ticarət istatistikasından alınmış məlymatı fənni bir syrətdə tədkik etməjə az-çok jakınlazmakla Kaytsqini qeridə byrakmışdır. Lansbyrg devlətlərdən təsadufi olaraq, birini alıb da ony əvvəl mustəmləqələr ilə və sonra da sajr məmləqətlər ilə mukajəsə etməq qibi bir usyly qafi zənn etmir; o imperjalist məmləqətdən: 1) Malijjəcə byna məhtac olan və byndan pyl bərc alan məmləqətlərə və 2) malijjəcə məhtac olmyjan məmləqətlərə,-ixrac olynan əmtiəji mukajəsə edir. Belə bir cədvəl hasıl olыр.

Almanjadan ixrac (miljon marka)		1889	1908	Artım %
Malijjəcə Almanjaja məhtac olan məmləqətlərə:	Rymanja	48,2	70,8	+ 47%
	Portəqiz	19,0	32,8	+ 73%
	Arzentin	60,7	147,0	+ 143%
	Brazilja	48,7	84,5	+ 73%
	Çili	28,3	52,4	+ 85%
	Turqjə	29,9	64,0	+ 114%
Cəmisi		234,8	451,5	+ 92%
Malijjəcə Almanjaja məhtac ol- myjan məm- ləqətlərə	Bəjuq Britanja	651,8	997,4	+ 53%
	Fransa	210,2	437,0	+ 108%
	Belçika	137,2	322,8	+ 135%
	İsviçrə	177,4	401,4	+ 127%
	Avstralja	21,2	64,5	+ 205%
Holland Hindistanı		8,8	40,7	+ 363%
Cəmisi		1.206,6	2.264,4	+ 87%

Lansbyrg jəqyny toplamamı3 oldygyndan (byrası, tyhafdır) byny qərməmi3 qi by rəkamlərin isbat etdiji bir zey *varsa*, o da Lansbyrgyn *əlejhinədir*; çunqu malijjəcə məhtac olmyjan məmləqətlərə nisbətən malijjəcə məhtac olan məmləqətlərə ixrac *daha da sur'ətli* (təfavutu az da olsa) bir syrətdə artmaqdadır. («Varsa» dejiriq çunqu Lansbyrgyn istatistik mə'lymatı, çok da tamam dejildir).

Ixrac ilə istikrazın əlakəsinə dikkətlə Lansbyrg jazır:

«1890-91-inci illərdə Almanja bankları, vasitəsilə Rymanja istikraz almı3dı; by banklar bir neçə il istikrazdan kabak by istikraz hesabına təxsisat (суда) verirlərdi. By istikraz isə, başlıca Almanjadan alınan dəmir jol ləvaziminin kijmətinə ödəməyə tə'jin edilmizdi. 1891-inci ildə Almanjanın Rymanjaja ixracı 55 milyon markaja barabar idi; sonraqı 92-inci ildə by ixrac 39,4 milyon marka olyb, fasilələr ilə 1900-uncu il qəlincə 25,4 miljona endi və ancak iqi jeni istikraz sajəsində ən son illərdə 1891-inci ildəqi dərəcəyə kalka bildi.

«Protəqizə Alman ixracı, 1888—9 - yncy illərin istikraz sajəsində 21,1 miljona kədər kalkmı3dı (1890); sonraqı iqi illərdə 7,4 və 16,2 miljona enib əsqi dərəcəsinə jalınlz 1903-uncu ildə kalka bildi. Almanja-Arzentin ticarəti haqqındaqı mə'lymat daha da qəzə çarpandır. 1887-1888-inci illər istikrazları nəticəsində Arzentinə Almanja ixracı, 1889-yncy ildə 60,7 miljona kədər oldy. Iqi il sonra ixrac jalınlz 18,6 miljondan ibarət oldy qi, by da qeçmişdəqinin uçdə birindən əjsiqdir. 1889-yncy il dərəcəsinə çatmaq və sonra ony juqsəltməq, ancak 1901-inci ildə mumqun oldy. By isə, jeni bələdijjə və həqumət istikrazları ilə elektrik zavodları inzaatına para byrakmaq və sajir krədit muamələti ilə əlakədar idi.

«Çilijə ixrac 1889-yncy il istikrazı, sajəsində 45,2 miljona, (1892) çıkdıqı halda, bir il sonra 22,5 miljona duzdu. 1906-ncı ildə Alman bankları, vasitəsilə jayılmı3 jeni istikrazdan sonra (1907) ixrac 84,7 miljona çıqlıb, jənindən 1908-də 52,4 miljona endi».

Lansbyrg by faktlardan qulunc bir mezçan nəticəsi çıkarır: istikraz ilə əlakəli olan ixrac nə məhqəm, nə də musavidir; kapitalı, əcnəbi məmləqətə ixrac etməq heç də yaxşı dejildir; bynyn əvəzində vətənin sənajeini «təbii» və «ahənqli» bir syrətdə qamilləzdirməq lazımdır; əcnəbi istikrazlarında milyonlarca bəxzizlər Krypp uçun çok baha otyryr və iləx.. Laqin by faktlar əzqarcasına byny dejir qi, ixracın artması *tamami*

ilə malijə kapitalının hiləbazlığı və fırıldakçılığı ilə əlakə-dardır. Malijə kapitalının təbiəti belədir qi, mezcən əxlakına əhəmiyyət vermijib bir əquzdən iqi qən sojyr: Əvvələn, istikrazdan alınan kazanc, sonra jenə *haman istikrazdan alınan* kazanc qi, Kryppyn mə'mylatı, ja polat sindikatından dəmir jol ləvazimi və sajirə satın alınanda ciblənir.

Teqrar ediriq: Lansbyrgyn istatistikasını, biz heç də tamam zənn etmiriq, laqin onyn dərc edilməsini o cəhətə lazım bildiq qi, by həm elmi nökteji-nəzərdən Kaytsqinin istatistikasından mə'təbərdir, həm də Lansbyrg məsələjə jakınlazmak üçün dogry bir jol qəstərmizdir. İxrac izində və sajirədə malijə kapitalının əhəmiyyətindən bəhs edər qən by ixracın xusysən və ancak malijəçilərin fırıldakçılığı ilə və kartel mal-larının satışı ilə əlakəli oldygyny qəstərə bilməq lazımdır. Joksa, umymijətlə mustəmləqələr ilə gejrı-mustəmləqələri, bir imperjalizm ilə o biri imperjalizmi, jarım mustəmləqə, ja mustəmləqə ilə (MİSLR) və butun jerdə kalan məmləqətləri mukajəsə etməq, izin mahijətini pərdələməqdən başka bir zey dejildir.

Kaytsqinin; imperjalizmi nəzəri tərəfdən tənqid etməsi marksizmdən haman o səbəbə yzak duzmuşdur və sosjal-zovı-nistlər, opportynistlər ilə birlije və sulhı təbligatına haman o səbəbə lajk olmyzdyr qi, by tənqid imperjalizmin dərin və əsas ziddijətlərinə pərdə çəqib, onlara əl vırmak belə istəmir. By ziddijətlər isə, inhisarla jan-jana jazajan azadə rəkabət ilə inhisarlar arasından, malijə kapitalının bəjuq «muamələləri» ilə (bəjuq kazanları ilə) azadə bazardaql «duz və dogry» ticarətin arasından kartel və trestlər ilə kartellənməmiş sənaje ara-sından bəz verməqdədir.

Kaytsqinin özündən çıkardığı mə'hyd «yltro-imperjalizm» nəzəriyyəsi də, necə qi, jyxarıda qərduq, haman əsqimiz və pas qəsmiz bir zeydir.

Dogrydan da hamı, üçün məzhyr və zühəsiz olan bir neçə faktları bir-biri ilə mukajəsə edərsəq, Kaytsqinin Almanja izçilərinə (və butun dunja izçilərinə) təlkin etməq istədiji perspektifin busbutun əsassız oldygyny əzqar qərəriq. Çinə, Hindista-na, və Hindi-Çinə bakak: mə'lymdyr qi, by 6-7 juz milyon əhali olan uç mustəmləqə və jarım mustəmləqələr İngiltərə Fran-sa, Japonja, Amerika və bynlar qibi bir neçə imperjalist dev-lətlərinin malijə kapitalı tərəfindən istismar edilməqdədirlər. Dytak by imperjalist devlətlər Asja məmləqətlərində öz toprak-

larını, mənafelərini, nüfuz dairələrini, müdafiə etməq və bə-
jutməq məqsədi ilə bir-birinin əleyhinə ittifaqlar düzəltmiş oldy-
lar. Belə ittifaqlar «inter imperjalist» və ya «yltyra-imperjalist»
ittifaqları olacaqdır. Dytak qi, bütün imperjalist devlətlər ha-
man Asja məmləqətlərini «sulh» ilə bəlməq üçün bir ittifaq təz-
qil etmiş oldylar. Belə bir ittifaq «bejnəlmiləl mikjasda birləşmiş
malijə kapitalı olar. Belə ittifaqların dogrydanda mövcud ol-
dygyna XX əsrin tarixində misallar belə vardır. Devlətlərin Çin
ilə munasəbətini də misal deyə almaq olar. Kapitalizm usuly
dayam edərsə, (Kaytsəinin köjdygy da haman by zərtdir) belə
ittifaqların ömrü az *olmyjacagını* ehtimal etməq mümqunmu-
dur? Və onlar ədavəti, ixtilafı, və cur-bəcur mubarəzələri ara-
dan kaldıra bilərlərmi?

Belə bir syalı açılkəsəna köjynca, mə'lym olыр qi, ona
«jok» deməqdən başka bir cavab tapılmıjacakdır; çünqu ka-
pitalizm jazadıkca, nüfuz dairəsini, mustəmləqələri, mənafei,
və başkaları bəduqdə, jalınız bəluqdə izziraq edənlərin *kuv-
vələrini* əsas qəturməq lazım qədir. By kuvvə isə, malijə və
umymən iktisad, həm də hərbi və başka kuvvələrdən ibarət-
dir. Bəluqdə izziraq edənlərin kuvvəsi artıb, əqsildijinə qəlincə
by da bir barabarda dəjizmir; çünqu kapitalizm usulynda mux-
təlif muəssəsələrin, trestlərin və sənaje noilərinin və muxtəlif
məmləqətlərin inqilafı barabar bir syrətdə qədə bilməz. Al-
manjanın əlli il byndan əvvəl almış oldygy iktisadi kuvvəni
İnqiltərənin o zamanqı kuvvəsi ilə mukajəsə edərsəq, Alman-
janın o zaman aciz bir zey oldygyny qərəriq. Ha belə Japonja-
nın qəçmişdəqi vəzijətini Rysjanın qəçmişdəqi vəzijəti ilə
mukajəsə etdiqdə, haman nəticə hasil olыр. Belə oldykda im-
perjalist devlətlərin kuvvələri on-ijirmi ildən sonra imdiqi nis-
bəti saklaja biləcəjini ehtimal etməq olырmy? Kətijən olmaz!

Byna qərə kapitalizm zamanında «inter-imperjalist» və
ya «yltyra-imperjalist» ittifaqların tərəməsi muharəbə arasın-
da bir «tənəffus» deməqdir. By ittifaqlar hanqı bir zəqildə ola-
caksa - olsyn: istər bir imperjalist devlətlər birliji o biri imper-
jalist devlətlər birliji əleyhinə olsyn, və ya bütün imperjalist dev-
lətlərin birliji zəqilində olsyn, bynyn heç bir əhəmiyyəti jokdyr.
Sulh ittifaqları muharəbələrini dogryr və öz novbəsində muha-
rəbədən tərəjub, bir-birini mevcib olырlar. By ittifaqlar sulh
joly ilə və sulhsuz aparılan mubarəzələrin zəqillərini by zəmin-
də dəjizirlər qi, by da bütün cihan təsərrufatı ilə bütün dunja si-
jasəti arasındaqı rəbitənin və imperjalist əlakələrinin zəminidir.

«Avropanın bejnəlxalk inqizafında diplomatja tarixi» adlı əsərin aftory Amerikalı Hill by kitabın bəzəngicində diplomatjanın ən jeni tarixini by uç dəjrə ajrılır: 1) inkılab dəjru, 2) məzrytə hərəqəti və 3) əsrimizin «ticarət imperjalizmi» dəjru. Bəzka bir aftor da Bəjuq Britanjanın 1870-inci ildən bəriqi bütün dunja siyasəti tarixini, 4 dəjrə təksim edir: 1) birinci Azja dəjru (Rysjanın orta Azjada Hindistan tərəfə hərəqəti karəsində mubarəzə); 2) Afrika dəjru (təkrübən 1885-1902) Afrikanı bəlməq jolynda Fransa ilə mubarəzə (1898-inci ildə «Fəzoda» Fransa ilə muharəbə bəzlanmasında bir addım kalmı3); 3) İqinci Asja dəjru (Rysja əlejhinə Japonja ilə muahədanama); 4) Avropa dəjru; bəzka olarık Almanja əlejhinə. «Mədəni millətlərin sijasi tokyzmaları malijjə mulahəzələrindən iləri qəlir». By sətiri 1905-nci tarixda jazan bank izçilərindən Rissər, Fransa malijjə kapitalının, Italjada muaməlatda bylyndygy zaman by iqi devlətlər arasında sijasi ittifak hazırladığıni qəstərir və sonra İran üstündə Almanja ilə İngiltərə arasında mubarəzə qədizini və Çin istikrazından dolajı, bütün Avropa kapitallarının mubarəzəsini səjləjir. Bydyr ha...asajizli «Yltyra-imperjalist» ittifaklarının sadə imperjalist ixtilaflar ilə əlakələrindəqi canlı həkikət byna dəjirlərmiz!

Kaytsqinin imperjalizmi bəzka bir rənəqdə qəstərməqlə imperjalizmi bojamak təmajulu by aftoryn imperjalizm tənkidinə də tə'sirsiz kalmamışdır. Imperjalizm, malijjə kapitalı və inhisarlar dəjrudur. Bynlar isə, hər jerdə azadəlijə dogry dejil, haqmijətə dogry bir təmajul dazılmakdadır. By təmajulun nəticəsidir qi, by dajirədə ziddijətlərin oldykca, qəsqinləzməsi və hər hanqı bir sijasi usylda bütün xəttlər uzrə irticanı artması qərulməqdədir. Xusysilə milli təzjik və ilhak, jə'ni milli istiklalijjəti məhv etməq təmajulu qəsqinləzir. (Çunqu ilhak millətlərin öz mukəddəratını tə'jin etməji pozmakdan bəzka bir zəj dejildir). Gilferding milli təzjik ilə imperjalizmin bir-birinə rəbitəsi vardır, dediqdə haklıdır: «Jeni qəzif edilmiz məmləqətlərə qəlincə-byrada idxal edilən kapital, ziddijətləri artırılır və millətlərdə milli duzuncələr ojadarak qəlmələrə karzı qet-qədə zidət etməqdə olan mukavəmətlər tərədir. By mukavəmətlər əcnəbi kapitallar əlejhində çok kolajlıkla korkyly tədbirlər zəqlini ala bilir. Əsqi ictimai munasəbat qəqündən inkılablaşdırılır. «Tarix xaricində» olan millətlərin min illərdən bəri saklamış oldykları toprak ajrılıgı pozylır, onlar kapitalizm byrylganına sevk edilirlər. Javaz-javaz kapitalizmin özü məhqym olanlara

azadlıq üçün vəsait və vəsilələr verir. By vasitələr isə, Avropa millətlərinin bir zaman ən juqsəq zənn etdiqləri ideal, ortaja kojyr qi, by da mədəni və iktisadi azadlıq vasitəsi olan vahid və milli bir devlət təzqil etməqdən ibarətdir. By istiklalijət hərəqəti Avropa kapitalını və onyn kijmətli istismarı, dajırsındaql qəzəl və parlak ymydlarını, korky altına alır, byna qərə də Avropa kapitalı öz haqimijətini jalınız qet-qədə hərbi kuvvələrini artırmaq vasitəsilə koryja biləcəkdir».

Gilferdingin by sözlərinə byny da ilavə etməli qi, imperjalizm jalınız jeni qəzf edilmiz əlqələrdə dejil, bəlqə əsqi məmləqətlərdə belə by jol ilə ilhaka, milli təzjiclərə və mukavəmətin qəsqinləzməsinə dogry qedir. Sijasi irticaln imperjalizmdən kuvvət alması inqar edib, Kaytsqi imperjalizm dəjrundə oportynistlər ilə birləzmənin kabil olmaması qibi muhum bir məsələni də pərdə altında byrakır. Ilhak məsələsinə e'tiraz edib, öz e'tirazını elə bir zəqlə salır qi, oportynistlər ondan inciməz və ony kolajlıkla kabyl edərlər. O bila-vasitə Almanlara muracəət edir və byna bakmıjarak, onlar üçün ən muhum və maraklı bir məsələni, məsələni: Elas—Lyreni Almanjanın ilhak etməsi qibi, onlardan daldalajır. Kaytsqinin by «fiqir təmajulunu» tənkid üçün bir misal qəturəq: dytak qi, Amerikalılar tərəfindən Eilippinin ilhak edilməsini bir Japonjalı pisləjir; bakınız: by nədən iləri qəlir: Japonjanın umymən ilhaka dymman oldygyndanmı, və ja Eilippni özu ilhak etməq istədiijindəmi? Əqər by ilhak əlejhində olmaq dandırsa, o zaman Japonjanın Korejni ilhak etməsi də haman Japonjalının xozyna qetməməlidir. Onyn səmimi və sijasətə namışlı olmasına jalınız by zərt ilə e'tibar etməq mumqundur.

Kaytsqinin imperjalizmi nəzərijjatça təhlil etməsi, ony iktisad və sijasətə tənkid etməsi, imperjalizmdəqi əsas ziddijətləri bojamız və hamarlamız oldygyndan, marksizmə mugajir bir ryhda edilmizdir və Avropa izçi hərəqatı ilə oportynizm arasındaql birlig pozylmaga bazlar qən Kaytsqinin by birliji hər bir vəchilə muhafəzə etməsi də by tənkidə bəjuq bir tə'sir bağlamlıdır.

10. Imperjalizmin tarıxda jeri.

Imperjalizmin iktisadi mahijjətə inhisarlı kapitalizmdən ibarət oldygyny qərduq. Imperjalizmin tarıxda jeri artıq bynyyla tə'jin olynır; çunqu azadə rəkabət zəminində jetizən

və haman azadə rəkabətdən iləri qələn inhisar, kapitalist usylyndan qeçib, bir juqsəq ictimai-iktisadi usyla jol açacaktır. Bəhs etdijimiz dəjru qəzə çapdıracaq dört muhum inhisar zəqlinə, ja da inhisarlı kapitalizm təzahurunə xusysi dikkət verməq lazımdır.

Əvvələn inhisar, istehsal təmərquzunun juqsəq bir dərəcə-sində haman təmərquzdən tərəmişdir; by da kapitalistlərin kartel, sindikat və trestlər qibi inhisarlı ittifaklarından ibarətdir. Bynlar əsirmizin təsərrufat həyatında nə qibi bəjuq bir rol oynadıqlarını qərduq. Bynlar XX əsr başlanca mədəni məmləqətlərdə tam mə'naslı ilə bir galibijət kazandı-lar və əqər kartelləşdirilmə jolynda birinci addımlar himaiə usyly jeridən məmləqətlər tərəfindən (Almanja, Amerika) atılmısa da, azadə ticarət sistemini kazanmısa İngiltərə də bynlardan bir az sonra haman əsas qejfijjəti, jə'ni inhi-sarın istehsal təmərquzundən dogdygyny isbat etdi.

İqincisi, inhisar xam materjalın ən muhumm mənbə'lə-rini ziddətli bir syrətdə zəbt etdirməyə uz kojdy. By qejfij-jət xusysən dəz qəmur və dəmir izləjən sənaje qibi kapita-list cəmiyyətin əsası, həm də kartellənmis sənajəinə ajid-dir.

Xam materjalın ən muhumm mənb'lərinə inhisarçı si-fəti ilə jijələnməq bəjuq kapitalın haqimijjətini juqsəq dərəcədə artırdı və kartellənmis sənaje ilə kartellənməmiş sənaje' ara-sındaqı ziddijjəti qəsqinləşdirdi.

Uçuncu, inhisar banklardan tərəmişdir. Bynlar sadəcə mi-jançılık vəzifəsi qərən bir muəssəsə oldykları halda, imdi çəj-rulub, malijjə kapitalının inhisarçıları olmyzlar.

Kapitalist millətlərdən hanqı birini qətursəq, qərəriq qi, onyn uç-bez ən muhumm bankları sənaje kapitalı ilə bank ka-pitalı arasında «zəxsi birliq» kyrmyzdyr və butun məmləqətin para mədaxılınlı və kapitalını təzqil edən miljardları öz əllə-rinə toplamıylar. İmdi byrzyazja cəmiyyətinin bila-istisna, butun siyasi və iktisadi muəssəsələrini tabeijjət toryna salan ma-lijə oligarşisi haman inhisarın ən qəzə çarpan bir təzahurudur.

Dörduncu, inhisar mustəmləqə siyasətindən tərəmişdir. Malijjə kapitalı, mustəmləqə siyasətinin bir çok əsqi bahana-larına, bir də xam materjal mənbə'ləri mubarəzəsini, kapital ixracını və «nufyz dajirəsi» mubarizəsini, jə'ni kazanlı mu-amələlər, imtijazları, inhisarlı kazanclar dajirasını və ən niha-jət təsərrufatca hudydy qənişləndirməq mubarəzəsini ilavə et-

mizdir. Avropa devlətləri 1876-ıcl ildəqi qibi Afrikanın onda bir hissəsini mustəmləqə qibi dytdykları zamanı, mustəmləqə siyasəti, inhisar usuly ilə dejil, bəlqə topraqı «sərbəst zəbt» etməq zəqilində inqiləf edirdi. Laqin Afrikanın 10 da 9 hissəsi dytyldykdan (1900), butun dunja təksim edildiqdən sonra mustəmləqələrə jijələnməqdə bir inhisar dəjru tərədi və ona qərə də dunjanı bəlməq və jenidən bəlməq ustundə çok ziddətli bir mubarəzə dəjru açıldı.

Inhisar kaqıtalı kapitalizmin butun ziddijətlərini nə dərəcədə qəsqinləzdirmiz oldygy hamıja mə'lymdyr. By xusysda bahalıga və kartellərin təzjikinə bir izarə belə qafidir. By ziddijətlərin qəsqinləzməsi butun dunja malijjə kapitalı gələbə çalıb, futuhatını bitirdiji zamandan bəri tarıxda bəzlamız olan qeçid dəjrunu iləri suruqləjən muhum bir kuvvədir.

Inhisarlar, oligarəsi, azadlık jerinə haqimijjət tamajulu, bir avıç ən zənqin və ən kuvvətli millətlər tərəfindən qıçiq və ja zəif millətlərin qet-qedə bir çokyny istismar etməq qibi halların hamısı imperjalizmin xusysi əlamətlərini tərətmizlərdir. By əlamətlər imperjalizmi bizə bir tufejli və çuruməjə uz kojmyz kapitalizm adı ilə tanıdır. Imperjalizmin təmajullərindən birisi də «rantije devləti» jaratmakdan, byrzyazjası kapital ixracı ilə və «kypon kırxmakla» jazajan bir sələmçi devlət jaratmakdan ibarətdir. By təmajul qet-qedə açıkcasına qərunməqdədir. By çuruməq təmajulu kapitalizmin surətlə artmasına mane' olыр, dejib, ehtimal etməq səhvdir: jok, imperjalizm dəjrundə sənajein cur-bəcur no'ləri, byrzyazjanın muxtəlif təbəkələri və ja-da muxtəlif məmləqətlər by təmajullərin qah birini və qah o birini az çok zahir etməqdədirlər. Butunluqdə qəturulursə, kapitalizmin qeçmizdəqindən daha çok surə'tlə bəjuməqdə oldygy qərunur, laqin by bəjuməq qet-qedə umymən öz intizamını itirməqdən başka, kapital e'tibarlı ilə ən zənqin devlətlərin belə çuruməsində nizamsızlık qəstərir (Inqiltərə).

Almanjanın bəjuq banklarını tədkik etmiş Risser Almanjanın iktisadca inqizafındaqı sur'ət hakkında dejir: «Qeçmiş dəjrun (1848-1870) çok da ağır olmyjan tərəkkisi ilə imdiqi dəjrun (1870-1905) butun Almanja təsərrufatındaqı və xusysən onyn bank izindəqi tərəkki surətləri mukajəsə edilərsə, bynların arasında qeçmiş əjjamın posta arabası surətilə aftomobilin surətindəqi qibi bir nisbət oldygy qərunur. By aftomobil isə-hər quçədən qeçən kajğısız pijada uçun həm də aftomobildə otyran zəxslər uçun bir dərəcədə korkyly bir surətlə qetməqdədir».

Bəjuq bir surətlə artmış olan by malijə kapitalı, haman belə bir surətlə artdığından zənqin millətlər tərəfindən zəbt edilməsi karara alınmış olan mustəmləqələrə imdi, daha «rahatlıqla» təqə bir sulh joly ilə dejil, başka tevrədə olsa-jijələnməqdən vaz qeçmir. Amerikada isə, son on illərdə iktisadi tərəkki Alman-jadağından daha surətli qetməqdədir, və by sajədə jeni Amerika kapitalizminin tufejliliq əlamətləri daha azqar qərunməqdədir. O biri tərəfdən də Amerikanın cumhyriyyəti byrzyazjasını, Japonjanın və ja Almanjanın mutləkijjətli byrzyazjası ilə mukajəsə edərsəq, muhum sijasi fərklərin imperjalizm döjrundə çok zəifləmiş oldygyny qələriq. By isə, umymijjətlə by fərklərin qyja, əhəmiyyətsiz oldygyndan dejil, bələqə by məmləqətlərin hər birində byrzyazja sınıfının və ona məxsus olan tufejliliqin mövcud olmasından iləri qəlir.

Bir çok sənaje no'lərindən birisinin və ja bir çok məmləqətlərdən birisinin kapitalistləri inhisarları, bəjuq kazanclar qəturməq sajəsində izlərini muxtəlif təbəkələrini və bə'zən bir çok kismını ruzvət ilə kalan izçilər ələhinə çıkarıb da muəjjən millətin və ja muəjjən sənaje no'nin byrzyazjası tərəfinə çəqməq jolynda iktisadi imqanlara najil olyrlar. Dunjanı bəluzdurməq jolynda imperjalist millətlərin dyzmançılıqı da by təmajulu artırlır.

Beləliqlə imperjalizm ilə opportynizm arasında bir rabitə jaradırlır. Inqiltərədə imperjalist xassələri başka devlətlərdən daha əvvəl qərunmuş oldygyndan by rabitə hər jerdən tez və daha azqar byrada qərunməqdədir.

Imperjalizmin iktisadi mahijjəti haqqında jykarıda jazılmış sətirlərin nəticəsi olaraq, imperjalizmi bir qeçib-qedəsi və ja daha dogrysy, ölümü çatmış bir kapitalizm dejə, tevsif etməlidir. Byrası zəjani-dikkətdir qi, jeni kapitalizmi tə'rif edən byrzyazja iktisadçılarının məşhyr sözləri: «Çylkəzlik» «təcrid joklygy» (ədəmi-təcrid) və iləx... qibi ibarələr olmyzdyr; bank «Əz inqizaf və məksədlərinə sif təsərrufi xasijjətə maliq olmyjyb da, xusysi təsərrufat tənziimatı dajırasından tərjub, çıkmakda olan bir muəssəsədir». By son sözləri səjləjən Risser bəjuq bir ciddijjətlə dejir qi: marksistlərin «ictimailəzməq» haqqında «pejgənbərliqləri» dogry çıkmadı!

By «çylkəzlik» qəlməsinin məzmyny nə olmalı imiz? By qəlmə qəzumuz ənundə dyran izin ancak qəzə çok çarpan bir azacık parçasını alır. By qəlmədən qərunur qi, muzahədəçi təq-təq ağacları sajarqan, mezəni-qərmur. By qəlmə kylca-

sına zahiri, təsadufi və karma-karlıq zəjləri təklid edir. By qəlmə muzahədəçinin xam mə'lymat altında kalıb da onyn mə'nasını, və mahijətini duzunə bilmədiyini qəstərir. Aksjalarə maliq olmaq, xusysi maliqijət munasəbətləri «təsadufi olaraq çylkəzlik duzur». By çylkəzlikliğin əsli və əsası isə, istehsalın dəjizməqdə olan ictimai munasəbətlərindəndir. Vaktə qı, bəjuq bir muəssəsə son dərəcədə bəjujub də, əldə etmiş oldygy dogry və durust hakk-hesab sajesində sistem uzrə bir neçə milyon əhalijə lazımlı olan ilq xam materjalın uçdə iqisini və ja ^{3/4} kışmını nəkl etməyə qirizdi; vaktə qı, materjalın juz min verstlərcə biri-birindən yzak olan istehsal uçun yjgyn mintəkələrə sistem uzrə qəndərilməsi təzqil olyndy; vaktə qı, by materjalların izlənməsindən başlamış hər no' və hər kışım məhsyllar istehsalına kədər butun izlər bir mərqəzdə idarə edilməyə başladı; vaktə qı, on və juz milyonlarca jejicilər arasında by məhsylyn təksimi bir plan uzrə yapıldı (həm Amerikada, həm də Almanjada «Nəft trestı» tərəfindən nəft satışı, qibi); o vakt əzqar bir syrətdə mə'lym olır qı, karzımlızdaql kətijən sadəcə «çylkəzlik» deji, bəlqə istehsalın umymiləz-məsidir və xusysi təsərrufat, xusysi maliqijət munasəbətləri isə mutləkə çurujəcəq olan və məzmyna yjgyn olmyjan bir pərdədir. By pərdənin məzmyndan ajrılması sun'i syrətdə tə'xir edilərsə, çurumuz halında yzın bir muddət kala bilirsə də, (çılbanlınlın sagalması lənqə duzsə), jənə də axırda mutlək aradan kaldırılacaqdır.

Almanja imperjalizminin sadik əzıklarından sajlın Zyltse-Gevernits belə deji: «Əqər Almanja banklarınlın rəhbərliji axırdan-axıra bir dyzyn zəxslərin əhdəsinə duzmuş olsa da, jənə də bynlarınlın millət fajdası jolynda çalızmaqlı imdiliqdə də bir çok devlət nazirlijindən əhəmiyyətli, (banqirlərin, nazirlərin, sənaje'çilərin, rantijelərin biri-birinə «çylkəsması» byrada busubutun ynydylmyzdyr)... «Biz qərdujumuz təmajullərin inqizafını, axırına qibi dikkətlicə duzunərsəq by nəticəyə qəliriq: millətin para kapitalı, banklarda birləzmişdir; banklar kartel vasitəsilə biri-biri ilə baqlıdırlar; millətin jerləzməq aktaran kapitalı kiymətli qagızlar zəqlini almızdır, o zaman Sen-Simonyn dahijənə səjləmiş oldygy sözlər öz jerini alacaqdır: «iktisadi munasəbatın qədizində vahid zəqilli tənzimat olmadığından istehsaldə imdi qərunməqdə olan anarzi öz jerini təzqilatlı istehsala byrakmalıdır. Istehsalı jolynda kojanlar biri-birindən asılı olmyjan və insanın iktisadi ehtijacını bilmijən

---

təq bazına muəssəsə sahiblərindən ibarət olmyjacakdır. By iz xusysi və muəjjən bir muəssəsə əlində olacakdır. İctimai iktisadın qeniş dairəsini ən juqsəq bir nuktədən qərməyə imqanı olan idarənin mərqəzi komitəsi by iktisadi bütün cəmiyyətin mənafeinə xidmət edəcəq bir sajakda jolyna kojacak və istehsal vasitələrini ləjəkətli əllərə tapşıracaqdır və xusysən istehsal ilə jejici arasında həmişə yjgynlyk olmasına əhəmiyyət və diqqət verəcəqdir. «Təsərrufat əməjinin muəjjən bir syrətdə təşqilini öz vəzifələri dairəsinə almış olan muəssəsələr vardır qi, bynlara bank dejirlər». Sen-Simonyn by sözlərini kuvvədən fe'lə qeçirməqdən yzakdajık; laqin biz onları icra etməq jolyna bəzlamışık. By da bir marksizmdir, laqin Marksın öz təsvurundəqindən bəzka və jalıqız əəqilcə bəzka bir marksizmdir».

Dogrydan qi, by Marksı əcəb «təqzib» oldy. By Marksın noksansız elmi bir təhlilindən bir ehtimala dogry, Sen-Simonyn dahijənə də olsa, laqin jənə ehtimalına, dogry qerijə bir addımdır.

İdarədən

By qitabın birinci və ikinci tərcümə təshihində Rəzid Jysif zadə və Xylyfly Vəli joldazlar jakından iştiraq etmişlərdir.

«Lenin qutubxanası» sırasında çıkan bəzka qitablarımızın sonynda olan kejdlər təkdım etdijimiz by «imperializm» qitabında jokdyr. Səbəbi o dyr qi, əvvəla by qitaba olan bəjuq ehtijac mumqun kədər tezliqcə çapdan çıkmasını tələb edirdi, byndan ilavə by qitabda təsaduf olynan çok sözlərin zərhi hamın bəzka qitablarımızda vardır.

QITABLIN İÇİNDƏQILƏR

Ən yeni kapitalizm	7
Başlangıç	5
1 — İstehsalın təmərquzu və inhisarı (monopolja)	—
2 — Banklar və onların yeni rolları	19
3 — Malijə kapitalı və malijə oligarxiəsi	33
4 — Kapital ixracı	45
5 — Kapitalist ittifaqları arasında dunyanın bölünməsi.	50
6 — Dunyanın bəjuq devlətlər arasında bölünməsi.	57
7 — Imperjalizm, kapitalizmin xusysi bir pilləsi qibi.	67
8 — Tufejliliq və kapitalizmin çuruməsi	76
9 — Imperjalizmi tənkid	84
10— Imperjalizmin tarıxda jeri	94

BƏ'Zİ JANLIQLIKLAR

Səhifə	Sətir	J A N L I Q	D O G R Y S Y
5	10	Iktidi	Iktisadi
9	14	Təmərquzu	Təmərquz
9	35	Supurtu	Supuruntu
10	15	Kabıl	Kalıb
13	34 və 35	(jə'ni umym mikdarın dərtdə uçu idi); 1909-ncy ildə isə,	; 1909-cy ildə isə—75,6 fajiz (jə'ni umym mikdarın dərtdə uçu) idi;
14	5	Təsis	Tə'sis
14	17	Bergmerksgeellschaft	Bergwerksgesellschaft
17	8	Olynan	Olan
17	10	Əsasanarak	Əsaslanarak
18	23	Muvəffəkijətssizliq	Muvafikətsizliq
20	3	Visitlərini	Vasitələrini
20	8	1907—9	1907—8
21	2	„Konserv“	„Konsern“
22	20	Comptor	Comptoir
22	21	Sicete	Sosiete
22	27	1906	1909
23	6	5.292	6.292
24	19	Oksija	Aksija
”	”	Bir	Bir az
25	1	Umym	Umymi
25	37	8,5	8,4
26	33	Bynyla	Bynynla
27	25	Amerikadan	Amerikada
30	15	3ə'bəjə	8 zə'bəjə
31	8	„b“	„d“
32	9	Cavabları	Cavanları
33	35	Rabitələrini	Rabitələrinin
34	18	Iktisadçılıq	Iktisadçılıq Hejman
34	21	Axırlar	Axırlarda
35	31 və 39	Hasisja	Hassija
37	Son sətirdə	1369,0	1869,0
42	2	N Olmamalıdır	

Səhifə	Sətir	J A N L L 3	D O G R Y S Y
44		429	479
57	5	10,0	100,0
59	7	1,6	1,0
60	16	Syran	Sypan
65	10	Muvəffəkijjət	Muvafikət
„	11	Qeçiq	Qeçid
75	37	80 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	80 ⁰ / ₀
81	9	Hidebrand	Hildebrand
81	Tab- lisjada	14 ⁰ / ₀	15 ⁰ / ₀
84	3	Fajizi	86 fajizi
86	31	Bicliq	Jejiciliq
89	5	Əqər öz	Əqər Almanja öz
95	33	Imdi	Imdiqi
98	31	Çylkasmaş	Çylkazmasl
99	12	Təsvirun	Təsəvvurun

Bibliothek der
Deutschen
Morgenländischen
Gesellschaft.

D. Fai 41030 a

Nur für den Lesesaal

3/1

ULB Halle
001 745 816

Butun dunja proletarları birləsin!

LENİNİN SEÇİLMƏ ƏSƏRLƏRİ

N. LENİN (V. I. Yljanof)

1930/225

IMPERJALİZM

KAPİTALİZMİN ƏN JENİ DEVRİ QIBI

Mutərcimi:
G. R. Kasımbəyli.

Redaktory:
R. Axyndof.

Faci 41030 21

AZƏRNƏ3R
BAQI—1927

